

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ



ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλισμοί» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενόπλων Καταδικασομένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΣΤΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινητικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σαγιά

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασιάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

ΕΝΑ ΝΗΣΙ ΣΕ ΔΥΟ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΕΣ

ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.37408](https://doi.org/10.12681/mnimon.37408)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Σ. (2024). ΕΝΑ ΝΗΣΙ ΣΕ ΔΥΟ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΕΣ: Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ (1824-1825). *Μνήμων*, 39, 31–58.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.37408>

ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

ΕΝΑ ΝΗΣΙ ΣΕ ΔΥΟ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΕΣ:
Η ΚΑΛΥΜΝΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΕΞΟΥΣΙΑ (1824-1825)*

Τον Μάρτιο του 1825, ενώ οι ειδήσεις για τις πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες του Ιμπραήμ στη Μεσσηνία προκαλούσαν εντεινόμενη ανησυχία για την τύχη της Ελληνικής Επανάστασης, η κεντρική επαναστατική διοίκηση στο Ναύπλιο κλήθηκε να διαχειριστεί ένα ζήτημα που αφορούσε μία από τις πλέον απομακρυσμένες νησιωτικές κτήσεις της. Ο έπαρχος και ο βουλευτής της επαρχίας Πάτμου, Λέρου, Καλύμνου και Ικαρίας κατήγγειλαν ότι ένα από τα τέσσερα νησιά, η Κάλυμνος, διατηρούσε κρυφά σχέσεις με τις οθωμανικές αρχές των γειτονικών περιοχών και μάλιστα απέδιδε φόρο και στην οθωμανική διοίκηση, εκτός από την ελληνική. Στις ιδιαίτερες συνθήκες της Επανάστασης, η καταβολή από κάποια περιοχή φορολογικών δοσιμάτων προς μία από τις δύο αντίπαλες εξουσίες, την ελληνική ή την οθωμανική, συνιστούσε συνήθως το κύριο κριτήριο αναγνώρισης της αντίστοιχης κρατικής κυριαρχίας, επομένως μπορεί βιά-

* Ευχαριστώ τους Δημ. Δημητρόπουλο, Κων. Ηροδότου, Χρ. Λούκο και Βαγγ. Σαράφη: τυχόν λάθη βαρύνουν εμένα αποκλειστικά. Για τις παραπομπές στις πηγές χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες:

ΑΔΕ: Αρχείο Διοικητικής Επιτροπής (περιόδου Αγώνος).

ΑΕ: Αρχείο Εκτελεστικού (περιόδου Αγώνος).

ΑΕΠ: *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1-25, Αθήνα 1857-2012.

ΑΜΑ: Αρχείο Μινιστέριου / Γραμματείας / Υπουργείου της Αστυνομίας (περιόδου Αγώνος).

ΑΜΕ: Αρχείο Γραμματείας των Εσωτερικών (περιόδου Αγώνος).

ΑΜΝ: Αρχείο Μινιστέριου / Γραμματείας / Υπουργείου των Ναυτικών (περιόδου Αγώνος).

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους – Κεντρική Υπηρεσία.

ΣΒ/Α: Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α΄.

σιμα να υποστηριχθεί ότι η απόδοση διπλής φορολογίας από την Κάλυμνο ισοδυναμούσε με την ταυτόχρονη ένταξή της στις δύο εμπόλεμες επικράτειες.¹ Μολονότι, όπως θα δούμε, η θέση αυτή του νησιού έναντι των δύο εμπόλεμων πλευρών στην πραγματικότητα χρονολογούνταν από το προηγούμενο έτος και δεν αφορούσε μόνο την Κάλυμνο αλλά πιθανότατα και αρκετές άλλες κοινότητες της περιοχής, μια σειρά από αιτίες οδήγησαν τη συγκεκριμένη υπόθεση ενώπιον της επαναστατικής διοίκησης στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία και φάνηκαν, σε πρώτο χρόνο, να ευνοούν την υιοθέτηση μιας άτεγκτης στάσης έναντι του νησιού.

Παλαιότερες μελέτες έτειναν να αξιολογούν τις ενέργειες ατόμων και κοινοτήτων, που κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταπηδούσαν από την ελληνική στην οθωμανική πλευρά (ή το αντίστροφο) με ηθικά κριτήρια. Η ιστοριογραφική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών, εκκινώντας από τη θέση ότι οι συνεννοήσεις με τον εχθρό «συνιστούν μια πολιτική και πολεμική πρακτική που δε μπορεί να διερευνηθεί παρά μονάχα σε σχέση με το σύστημα δράσης στο οποίο εγγράφονται και τη συνάφεια στην οποία αυτό λειτουργεί και νοηματοδοτείται», ανέδειξε τις ισχυρές συνέχειες ανάμεσα στις συνδιαλλαγές αυτές και σε παλαιότερες πρακτικές διαπραγματεύσεως και εξομάλυνσης των σχέσεων των εξεγερμένων με την οθωμανική εξουσία. Ταυτόχρονα, επεσήμανε την αντίθεση ανάμεσα σε αυτούς τους παραδοσιακούς μηχανισμούς επανενσωμάτωσης στην οθωμανική νομιμότητα και τις απαιτήσεις του ελληνικού εθνικού εγχειρήματος.²

1. Χρησιμοποιώ τον όρο «επικράτεια» για τις περιοχές που υπάγονταν στην κεντρική επαναστατική διοίκηση δεχόμενος ότι η «Προσωρινή Διοίκησης» που συγκροτήθηκε το 1822, συνιστούσε, ανεξάρτητα από την έλλειψη διεθνούς αναγνώρισης, κράτος το οποίο επεδίωξε, μέσω των θεσμών που σύστησε, να ελέγξει τα απελευθερωμένα εδάφη και τον πληθυσμό που διαβιούσε σε αυτά. Όπως δείχνει βέβαια και το παράδειγμα της Καλύμνου, αυτή η αξίωση εδαφικού ελέγχου δεν απέκλειε την εμφάνιση υβριδικών μορφών εδαφικότητας. Για την άντληση πόρων από την ελληνική κεντρική επαναστατική διοίκηση ως στοιχείο κρατικής συγκρότησης, βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική Επανάσταση και Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, Αθήνα, Ασίνη, 2020.

2. Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σ. 171-240 (η εντός εισαγωγικών φράση στη σ. 172)· Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1997, σ. 207-238· Nikolaos V. Rotzokos, «Obéissance traditionnelle et légitimité nationale: le pouvoir ottoman, l'administration grecque et les actes de soumission pendant la révolution de 1821», Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque sous*

Σε συνάρτηση με τη βιβλιογραφία, το παρόν άρθρο έχει τρεις στόχους. Πρώτον, με την εξέταση του παραδείγματος της Καλύμνου, επιδιώκει να συμπεριλάβει στη σχετική ιστοριογραφική συζήτηση, που έως τώρα έχει επικεντρωθεί στα «καπάκια» των ρουμελιωτών ενόπλων και το «προσκύνημα» κοινοτήτων της Πελοποννήσου το 1827, τις νησιωτικές κοινότητες του Αιγαίου. Η θεματική αυτή διεύρυνση είναι αναγκαία, διότι, όπως θα υποστηριχθεί, σε ορισμένες από τις πλέον ευάλωτες νησιωτικές κοινωνίες, όπως η Κάλυμνος, η παρατεταμένη πολεμική σύγκρουση υπονόμει τις υφιστάμενες ισορροπίες και έθετε τη βιωσιμότητά τους σε κίνδυνο, δημιουργώντας ευνοϊκό έδαφος για κάποιας μορφής συνδιαλλαγή με την οθωμανική εξουσία. Οι επιλογές των Καλυμνίων θα εξεταστούν, επομένως, όχι ως πολιτικές πρακτικές κληρονομημένες από το παρελθόν, ανταγωνιστικές προς τα ιδεώδη της εθνικής επανάστασης, αλλά ως νέες στρατηγικές που διαμορφώθηκαν ως απάντηση στις πρωτόγνωρες συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος για τους κατοίκους του νησιωτικού χώρου. Αυτό ασφαλώς δεν σημαίνει ότι γενικότερα οι πρακτικές συνδιαλλαγής με την οθωμανική εξουσία δεν είχαν κάποιο ιστορικό βάθος, στην προ του 1821 περίοδο· ωστόσο, τουλάχιστον στο Αιγαίο, η ταυτόχρονη υπαγωγή ορισμένων κοινοτήτων και στις δύο εμπόλεμες κρατικές οντότητες αποτέλεσε, στον βαθμό τουλάχιστον που έχω υπόψη μου, καινούργιο φαινόμενο, προϊόν της Επανάστασης. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, η στάση της Καλύμνου θα συσχετιστεί με παραμέτρους όπως η γεωγραφική της θέση, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας της, οι πολιτικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της, οι τοπικιστικές αντιθέσεις με την Πάτμο και η περιορισμένη πρόσβαση της ηγετικής της ομάδας στο εθνικό κέντρο. Τέλος, θα διερευνηθούν οι στάσεις των άλλων δύο κύριων παραγόντων που αναμείχθηκαν στο επεισόδιο, του τοπικού επάρχου και της ελληνικής κεντρικής κυβέρνησης, και θα επιχειρηθεί η ερμηνεία των ενεργειών τους. Ειδικά ως προς την εθνική διοίκηση, θα υποστηριχθεί ότι η διαχείριση, εκ μέρους της, των πολιτικών δεσμών ορισμένων νησιών με την οθωμανική επικράτεια υπήρξε στην πράξη πολύ περισσότερο διαλλακτική απ' όσο θα επέτρεπαν να διαφανεί οι ρητορικές καταδίκες κάθε συμβιβασμού με τον εχθρό —χωρίς φυσικά να λείπουν και οι φωνές, στο εσωτερικό της επαναστατικής ηγεσίας, που απαιτούσαν μια πιο δυναμική στάση έναντι των πολλαπλών αφοσιώσεων ορισμένων νησιωτών.

Όπως συνέβη και σε πολλά άλλα νησιά του Αιγαίου,³ η είσοδος της

la domination ottomane. Économie, identité, structure sociale et conflits, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2010, σ. 229-257.

3. Γενικά για την Επανάσταση στο Αιγαίο, βλ. Ευάγγελος Γ. Ρόζος, *Οι νησιώ-*

Καλύμνου στην Επανάσταση σημαδεύτηκε από οξύτατη ενδοκοινοτική σύγκρουση, το καλοκαίρι του 1821, σχετικά με τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσει το νησί έναντι της εξέγερσης. Κύρια πηγή για τα γεγονότα είναι μια προφορική αφήγηση, καταγραμμένη πολλές δεκαετίες μετά τα γεγονότα και δημοσιευμένη το 1953.⁴ Η διαμάχη, σύμφωνα με την αφήγηση αυτή, έληξε με την επικράτηση των οπαδών της πιο επιφυλακτικής στάσης και την απομάκρυνση από την Κάλυμνο του ηγέτη της αδιάλλακτης επαναστατικής παράταξης Μιχάλη Ρείση, ο οποίος βρήκε καταφύγιο αρχικά στην Αμοργό και κατόπιν στη Νάξο.⁵

Μια μερίδα της μεταπολεμικής αριστερής ιστοριογραφίας είδε σε αυτήν την ενδοκοινοτική σύγκρουση ένα παράδειγμα της εχθρότητας που επέδειξαν οι προύχοντες έναντι της Επανάστασης. Αντιστρέφοντας εν μέρει την ορολογία που είχε χρησιμοποιήσει ο εκδότης του χειμένου για να περιγράψει τις αντίπαλες φατρίες, οι Γιάνης Κορδάτος και Τάκης Σταματόπουλος ανέγνωσαν τη διένεξη ως εκδήλωση μιας ταξικής σύγκρουσης ανάμεσα στους «λαϊκούς Επαναστάτες», τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα του νησιού («φτωχοαγρότες και μικροναυτικοί»), που διαπνέονταν από τα ιδανικά της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού και της κατάλυσης των προνομίων των αρχόντων, και τους «Ολιγαρχικούς», τους «τουρκολάτρες» και «προδότες» προύχοντες.⁶ Το ίδιο λίγο-πολύ ερμηνευτικό σχή-

τες του Αιγαίου στον αγώνα, Αθήνα 1971· για τις αντιπαραθέσεις στα νησιά κατά τα πρώτα χρόνια του Αγώνα, βλ. Ιωάννης Μουτζούρης, *Η Αρμοστεία των Νήσων του Αιγαίου πελάγους στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1984.

4. Η δημοσίευση της εν λόγω προφορικής μαρτυρίας, γνωστής έκτοτε ως «Χρονικό του Γ. Καραβοκυρού», έγινε για πρώτη φορά στο πλαίσιο σειράς άρθρων του ποιητή και πεζογράφου Γιάννη Κλ. Ζερβού για την ιστορία της Καλύμνου στο περιοδικό *Καλυμνιακός Παλμός*, τχ. 19 (Ιανουάριος 1953) κ.ε.: οι παραπομπές στο εξής θα γίνονται στον τόμο στον οποίο έχει ανατυπωθεί το σύνολο αυτών των δημοσιευμάτων: Γιάννης Κλ. Ζερβός, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα 1960. Η προφορική αφήγηση του φερόμενου ως αυτόπτη μάρτυρα των συμβάντων Γ. Καραβοκυρού καταγράφηκε, σύμφωνα με τον Ζερβό, το 1902 (βλ. στο ίδιο, σ. 55)· ακόμα και αν παραβλέψουμε τη μεγάλη χρονική απόσταση από τα γεγονότα, νομίζω ότι ο αποσπασματικός τρόπος της δημοσίευσης εγείρει ούτως ή άλλως ερωτήματα αναφορικά με τον βαθμό επέμβασης του ίδιου του Ζερβού στο κείμενο.

5. Για τη σύγκρουση και τα αποτελέσματά της, βλ. στο ίδιο, σ. 60-61, 64, 66· για την κήρυξη της Επανάστασης στο νησί, τον Απρίλιο του 1821, και τις πρώτες αντιδράσεις των κατοίκων, με βάση την ίδια πάντοτε πηγή, βλ. στο ίδιο, σ. 57-60.

6. Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Β', Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1957, σ. 296-298· Τάκης Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώ-*

μα, με μικρές αποκλίσεις κατά περίπτωση, εγκολπώθηκε και η τοπική ιστοριογραφία· κάποτε η οπτική αυτή συνδυάστηκε με την ανάδειξη του Ρεΐση —μιας αινιγματικής μορφής, για την οποία δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε— σε ένα είδος ντόπιου λαϊκού ήρωα.⁷

Η συγκεκριμένη ανάγνωση των γεγονότων είναι πολλαπλά προβληματική. Πρώτα-πρώτα, το ίδιο το δημοσιευμένο κείμενο της πηγής δεν προσδίδει ξεκάθαρο κοινωνικό πρόσημο στις δύο αντιμαχόμενες φατρίες.⁸ Μέχρι τον εντοπισμό πρόσθετων πρωτογενών πηγών, που ίσως οδηγήσουν μελλοντικά στην αναθεώρηση της υφιστάμενης εικόνας, η διαμάχη του 1821 θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως μια τυπική για τις κοινότητες της οθωμανικής περιόδου πάλι στο εσωτερικό του στρώματος των προυχόντων για την πρωτοκαθεδρία,⁹ στην οποία γεγονότα όπως η κήρυξη της Επανάστασης και η απειλητική εμφάνιση του οθωμανικού στόλου στα νερά της Κω, τον Ιούλιο του 1821, ενοφθάλμισαν (και) καινούργια νοήματα, χωρίς φυσικά αυτό κατ' ανάγκη να αποκλείει την ταυτόχρονη ύπαρξη διαφοροποιήσεων στην κοινωνική σύνθεση των υποστηρικτών κάθε πλευράς. Επιπλέον, παρά την επικράτηση της υποτιθέμενης αντεπαναστατικής φατρίας στη διαμάχη, η Κάλυμνος το 1821 αναγνώρισε τελικά τους εξουσιαστικούς θεσμούς που συγκρότησε η Επανάσταση,¹⁰ όπως έπραξαν και τα υπόλοιπα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, εκτός

νας κατά την Επανάσταση του 1821, τ. Β', Αθήνα 1964, σ. 319-321. Αντίθετα, ο Ζερβός απέδιδε στον Μ. Ρεΐση «τυραννικό κοτζαμπασισμόν» και πίστευε ότι «το μέρος της συντηρητικής ορθοφροσύνης» ήταν εκείνο που διέθετε τη λαϊκή υποστήριξη (Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 64).

7. Ιπποκράτης Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου: Από την αρχαιότητα μέχρι την ενσωμάτωση*, Αθήνα, Σκάφανδρο, ²1995 [1952-1953], σ. 70-74· Γ. Τσουκαλάς, *Μιγάλης Ρεΐσης, ο Φιλικός του 1821*, Αθήνα 1988, σ. 10-46· Σακελλάρης Ν. Τρικοίλης, *Νεότερη ιστορία της Καλύμνου: κοινωνική διαστρωμάτωση*, Αθήνα, Λιβάνη, 2007, σ. 324-338. Το εν λόγω σχήμα, με ορισμένες σημαντικές διορθώσεις, αποδέχεται σε γενικές γραμμές και η μικρή μελέτη του Θεόδ. Θεοδώρου, *Ο επίσκοπος Λέρου Ιερεμίας (1819-1844) και η Επανάσταση του 1821*, Ιστορικό Αρχείο Λέρου, Αθήνα 1988.

8. Εκεί η μεν «επαναστατική» φατρία χαρακτηρίζεται απλώς ως «το ισχυρότερον μέρος της πόλεως», ενώ η «αντεπαναστατική» παράταξη ως «το περισσότερον [μέρος της κοινότητος], των νουνεχόντων και οικοκυραίων» (Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 60-61).

9. Η ίδια πηγή αναφέρεται σε άλλο σημείο στην ύπαρξη τεσσάρων τοπικών «κοιμμάτων» με ηγέτες προκρίτους, εκ των οποίων το ένα είχε ως αρχηγό τον Ρεΐση (βλ. στο ίδιο, σ. 61). Πρβλ. και Σ. Ν. Τρικοίλης, *ό.π.*, σ. 432-433.

10. Πρβλ. και Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 11 (υποσ. 10), 12 (υποσ. 19).

της Κω και της Ρόδου. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι αντικείμενο της ενδοκοινοτικής σύγκρουσης δεν ήταν τόσο η ίδια η ευθυγράμμιση του νησιού με την Επανάσταση, που από την κατοπινή εξέλιξη φαίνεται ότι πρέπει να ήταν λίγο-πολύ δεδομένη, όσο ο βαθμός ή ο τρόπος της συμμετοχής του στο κίνημα και ιδίως η τύχη του τοπικού εκπροσώπου της οθωμανικής εξουσίας, του αγά της Καλύμνου, τη ζωή του οποίου προστάτευε η νικήτρια παράταξη.¹¹ Τέλος, ο Ρείσης δύσκολα μπορεί να αναγορευθεί σε πρότυπο επαναστάτη: η δεύτερη υποταγή της Καλύμνου στην οθωμανική εξουσία, το 1824, είχε, όπως θα δούμε, την προσωπική του σφραγίδα. Δεν είναι καν απόλυτα βέβαιο ότι ήταν εκείνος η κυρίαρχη φυσιογνωμία στην «επαναστατική» μερίδα.¹²

Από διάφορες πηγές γνωρίζουμε ότι η Κάλυμνος, η οποία μετά την προσχώρησή της στην Επανάσταση δεχόταν απειλές από τις αρχές της Ρόδου και της Κω για την πληρωμή του χαρατσιού,¹³ επανήλθε για πρώτη φορά στην οθωμανική νομιμότητα, μαζί με άλλα γειτονικά νησιά (Λέρος, Νίσυρος, Τήλος, Κάρπαθος κ.ά.), τον Απρίλιο του 1822, όταν εμφανίστηκε απειλητικός στο νότιο Αιγαίο ο αιγυπτιακός στόλος. Γενικότερα, άλλωστε, η άνοιξη και το καλοκαίρι του 1822 ήταν για όλο τον νησιωτικό χώρο εποχή αναστάτωσης και αμφισβήτησης της εξουσίας των αξιωματούχων της νεοσύστατης ελληνικής κεντρικής διοίκησης, υπό τον

11. Είναι βέβαια αδύνατο, λαμβάνοντας υπόψη και τις αρχαικές αναφορές στην παρουσία ελλήνων αξιωματούχων στην Κάλυμνο στη διάρκεια του Αγώνα, να ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι ο τοπικός αγάς παρέμενε μέχρι τον Αύγουστο του 1824 ανενόχλητος στο νησί, κλεισμένος στο Μεγάλο Κάστρο της Χώρας (όπως υποστηρίζεται στο Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 59-64). Φαίνεται ότι στην πραγματικότητα είχε φυγαδευθεί στην Κω στα μέσα Ιουλίου του 1821, όταν μια μοίρα του ελληνικού στόλου που είχε βρεθεί τυχαία στην Κάλυμνο, αξίωσε από τους κατοίκους την παράδοσή του και μετά την απόρριψη του αιτήματός οι ναύτες λεηλάτησαν την οικία του· βλ. σχετικά Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 4-7 και 12 (υποσ. 21).

12. Αξιοποιώντας άλλη πηγή για τα γεγονότα, και συγκεκριμένα το ημερολόγιο ενός σπετσιώτικου πολεμικού πλοίου που βρέθηκε στην Κάλυμνο στις 13-15 Ιουλίου 1821 (βλ. Ανάργυρος Ανδρέου Χατζη-Αναργύρου, *Τα Σπετσιώτικα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, τ. Ι', εκ των Τυπογραφείων της εφημ. «Σφαίρας», Πειραιάς 1926, σ. 116-118), ο Θ. Θεοδώρου έδειξε ότι στη διαμάχη είχε αναμειχθεί, έχοντας σημαίνοντα ρόλο στην «επαναστατική» φατρία, ο επίσκοπος Λέρνης Ιερεμίας (Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*). Το ημερολόγιο αυτό δεν αναφέρεται στον Ρείση, που είχε ίσως ήδη εγκαταλείψει το νησί.

13. Βλ. Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχαίον της κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, τ. Ζ', 1821, Τύποις Ζαννείου Ορφανοτροφείου, Πειραιάς 1926, σ. 384.

απόηχο των ζωνηρών εντυπώσεων που προκάλεσαν οι ειδήσεις της καταστροφής της Χίου (30 Μαρτίου) και της εισβολής του Μαχμούτ πασά (Δράμαλη) στην Πελοπόννησο (5 Ιουλίου). Μολονότι οι Καλύμνιοι είχαν μεταφέρει ανεπίσημα στην ελληνική πλευρά ότι μέσω της υπαγωγής τους στην οθωμανική εξουσία επεδίωκαν την απελευθέρωση ορισμένων αιχμαλώτων συμπατριωτών τους, μπορούμε να πιθανολογήσουμε, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, την ύπαρξη και άλλων ισχυρών λόγων, οι οποίοι τους ώθησαν σε αυτό το διάβημα, σε εκείνη ακριβώς τη χρονική συγκυρία.¹⁴ Σε κάθε περίπτωση, αφού απομακρύνθηκε ο άμεσος κίνδυνος και καταδείχθηκε η ανθεκτικότητα της Επανάστασης, η Κάλυμνος επανήλθε στους κόλπους της, το αργότερο ως τις αρχές του φθινοπώρου του ίδιου έτους, όταν οι κάτοικοί της επεφύλαζαν («υποδοχήν [...] μεγάλην») στον εκεί διορισμένο αντέπαρχο και επανέλαβαν την καταβολή φόρων στις ελληνικές αρχές.¹⁵ Τον Φεβρουάριο του 1823 επισκέφθηκαν το νησί εκπρόσωποι της ύπατης επαναστατικής αρχής στο Αιγαίο, των αρμοστών των νησιών, οι οποίοι έλαβαν μέτρα για την οργάνωση της άμυνάς του.¹⁶ Πάντως, μέρος τουλάχιστον του πληθυσμού της Καλύμνου ενδεχομένως κατέβαλε το επόμενο φθινόπωρο κάποιο δόσιμο και στον διοικητή της Ρόδου, για πρώτη φορά ύστερα από δύο χρόνια.¹⁷

Η κοινότητα Καλύμνου παρέμεινε υπό επαναστατική διοίκηση μέχρι τον Ιούλιο του 1824, όταν ανανέωσε, από κοινού με τη Λέρο, την προηγούμενη υποταγή της στην οθωμανική εξουσία, σε μια νέα περίοδο γενικευμένου πανικού στον χώρο του Αιγαίου. Αμέσως μετά τη διάδοση των νέων για τη διαδοχική καταστροφή της Κάσου (29 Μαΐου) και των Ψαρών (21 Ιουνίου), αρκετά από τα νησιά απομάκρυναν τους διορισμένους από την Επανάσταση επάρχους και ετοιμάστηκαν να δηλώσουν υποταγή στην οθωμανική εξουσία.¹⁸ Στην Κάλυμνο αποφασίστηκε στις 7 Ιουλίου

14. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 2, αρ. 271· *ΑΕΠ*, τ. 12, σ. 264 και τ. 15ΑΒ, σ. 114-115, 140· Νικ. Γ. Μαυρής, *Ιστορικών Αρχείων Κάσου*, τ. Α', Αθήνα 1937, σ. 208-209· Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Έγγραφα ιστορικά της εν Ανατολή προξενικής υπηρεσίας της Γαλλίας σχετικώς προς την Δωδεκάνησον και ιδιαιτέρως προς την καταστροφή της Κάσου (1824)», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* 2 (1956), σ. 27-28.

15. *ΑΕΠ*, τ. 15ΑΒ, σ. 169· πρβλ. και την αναφορά στη σ. 140.

16. ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 4, αρ. 53, σ. 8-9· πρβλ. και Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 12 (υποσ. 19). Αναφορικά με τον θρασμό της αρμοστείας, βλ. Ι. Μουτζούρης, *ό.π.*.

17. Κατά πληροφορίες του γαλλικού Προξενείου Ρόδου (Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 35), που πάντως δεν επιβεβαιώνονται από ελληνικές πηγές.

18. Βλ. ενδεικτικά Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Χ. Ν. Φιλαδέλφους, τ. Β', εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφους, Αθήνα 1852, σ. 98-99 και

η αποστολή πληρεξουσίων στην Κω με την εντολή («να οικονομήσωσι την πατρίδα [...] με οίον τρόπον δυνηθώσι»), ενώ ακολούθησε αποστολή αντιπροσωπίας και στη Ρόδο· καρπός των ενεργειών των απεσταλμένων ήταν η υπαγωγή της νήσου στην οθωμανική διοίκηση.¹⁹ Για τις επαφές της Καλύμνου με τις οθωμανικές αρχές ενημέρωσε αμέσως την επαναστατική κυβέρνηση ο έπαρχος Πάτμου, Λέρου, Καλύμνου και Ικαρίας Μιχαήλ Παρίσης, κατά τις πληροφορίες του οποίου οι κάτοικοι κατέβαλαν στους διοικητές της Κω και της Ρόδου 100.000 ή 150.000 γρόσια, έναντι όσων φόρων και λοιπών δοσιμάτων όφειλαν προς το οθωμανικό ταμείο, και έπαψαν να αναγνωρίζουν την ελληνική διοίκηση.²⁰ Πρωτεργάτες της υπαγωγής του νησιού στην οθωμανική εξουσία θεωρήθηκαν οι πρόκριτοι

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 1982, σ. 730-732. Τεκμήρια του κλίματος φόβου και ηττοπάθειας αποτελούν οι αναφορές των επάρχων των νησιών, στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, ιδίως φάκ. 34-38. Πρόσφατα δημοσιεύθηκε η σχετική αλληλογραφία για την Άνδρο: Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Τρεις Φιλικοί, έπαρχοι στην Άνδρο. Από το επαναστατικό σχέδιο στην κρατική διοίκηση (1822-1825)*, μεταγραφή τεκμηρίων Άννα Αθανασούλη, Βάλλια Ράπτη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2020, σ. 184-190, 191-194 –πρβλ. και τον σχολιασμό στις σ. 107-110, 126-128.

19. Χρήστος Κ. Ρέππας, *Υποθέσεις κατασκοπίας κατά την Επανάσταση του 1821. Αρχαιακά κείμενα*, Αθήνα 2012, σ. 271-272, 274. Τα δύο πληρεξούσια που δημοσιεύει ο Ρέππας, οι άγνωστες ως τώρα εκθέσεις του επάρχου Μ. Παρίση για τα συμβάντα (βλ. την επόμενη υποσημείωση) και πληθώρα άλλων πηγών [Γεώργιος Σαχτούρης, *Ιστορικά ημερολόγια του ναυτικού αγώνος του 1821*, εκδίδει Σπυρ. Κουσουλίνος, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Κουσουλίνου και Αθανασιάδου, Αθήνα 1890, σ. 49 και 51· Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχαίον της κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, τ. Ι, 1824, Τύποις Ζαννείου Ορφανοτροφείου, Πειραιάς 1928, σ. 396-397· Ν. Γ. Μαυρής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 286· Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 38· Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 263], μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε χρονικά την έναρξη των διαπραγματεύσεων για την υποταγή της Καλύμνου το αργότερο στις αρχές Ιουλίου 1824, διαψεύδοντας την τοπική παράδοση ότι οι Καλύμνιοι είχαν «προσκυνήσει» αμέσως μετά τη ναυμαχία του Γέροντα (29 Αυγούστου) κατόπιν προτροπής του Ανδρέα Μιαούλη (βλ. την εκδοχή στο Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 61-66, 124). Με τον μύθο περί υποτιθέμενης συμβουλής του Μιαούλη δεν συνάδει άλλωστε ούτε η πληροφορία ότι ο υδραίος ναύαρχος είχε επιδιώξει ανεπιτυχώς να συλλάβει έναν καλύμνιο πρόκριτο που είχε επαφές με τον εχθρό (ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 62, αρ. 203).

20. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 36, αρ. 21 και φάκ. 38, αρ. 76. Οι αναφορές του Παρίση έχουν ημερομηνίες 9 Ιουλίου και 7 Αυγούστου 1824. Πρβλ. για το ύψος της χειμακτικής συνεισφοράς στο ίδιο, φάκ. 62, αρ. 98 (ή εναλλακτικά ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 10, αρ. 14), καθώς και Γ. Σαχτούρης, *ό.π.*, σ. 51.

Χατζηϊωάννης Βενετούλης και Χατζηθέμελης Παπαϊωάννου.²¹ Προφανώς επειδή ανάλογες ειδήσεις κατέφθαναν στο Ναύπλιο εκείνη την εποχή και από άλλα νησιά, η κυβέρνηση δεν φαίνεται να αξιολόγησε την πληροφορία που αφορούσε την Κάλυμνο, ούτε να έλαβε κάποια συγκεκριμένη μέριμνα. Το Υπουργείο Εσωτερικών εξέδωσε μια σειρά από γενικού χαρακτήρα αυστηρές διαταγές και εγκυκλίους προς τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου, με τις οποίες τους καλούσε να παραμείνουν πιστοί στην Επανάσταση και να δεχθούν πίσω τους απομακρυνθέντες διοικητές, προειδοποιώντας τους ότι, σε περίπτωση που υποτάσσονταν στον εχθρό ή σύναπταν οποιαδήποτε σχέση μαζί του, θα τιμωρούνταν δίχως έλεος ως αποστάτες.²² Τελικά, οι αποφασιστικές νίκες του ελληνικού στόλου στις ναυμαχίες της Σάμου και του Γέροντα, τον Αύγουστο του 1824, αποκατέστησαν την ελληνική εξουσία στον νησιωτικό χώρο.

Τα πράγματα εντούτοις στην Κάλυμνο εξελίχθηκαν αυτήν τη φορά αρκετά διαφορετικά. Γνωρίζουμε ότι μετά την άφιξη στην περιοχή του νέου επάρχου Δημητρίου Αρβανιτόπουλου, που είχε διοριστεί σε αντικατάσταση του Παρίση, εκπρόσωποι της κοινότητας αναγνώρισαν την εξουσία του και ανέλαβαν εγγράφως τη δέσμευση να διακόψουν τις σχέσεις τους με τον εχθρό και να καταβάλουν εκ νέου φόρους στις επαναστατικές αρχές.²³ Φαινομενικά το νησί είχε επανέλθει υπό ελληνική διοίκηση, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες που έφταναν στην κεντρική κυβέρνηση: στις 20 Ιανουαρίου 1825 ο Αρβανιτόπουλος ανέφερε από την Πάτμο, όπου είχε την έδρα του, ότι είχε τοποθετήσει εκπρόσωπό του στην Κάλυμνο και διαβεβαίωσε ότι οι ντόπιοι επεδείκνυαν τον οφειλόμενο σεβασμό στην επαναστατική εξουσία.²⁴ Στην πραγματικότητα, η σχέση ανάμεσα στον εκπρόσωπο του επάρχου, στο διάστημα του ενός περίπου μήνα που έμεινε στην Κάλυμνο (Δεκέμβριος 1824 – Ιανουάριος 1825), και την τοπική κοινότητα χαρακτηριζόταν από ένταση, συνεχείς αντιπαράθεσεις και αμοιβαία καχυποψία –με αποκορύφωμα την αιφνιδιαστική

21. Γ. Σαχτούρης, *ό.π.*, σ. 51. Πρόκειται για τους δύο από τους τέσσερις προκρίτους τους οποίους η λεγόμενη αφήγηση του Γ. Καραβοκυρού καταγράφει ως ηγέτες τοπικών φατριών στα 1821, μαζί με τους Χατζηϊωάννη Κασσάρα και Μιχάλη Ρεΐση (βλ. παραπάνω, υποσ. 9).

22. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 34, αρ. 116-117 και φάκ. 35, αρ. 154-155· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 188.

23. Εκ των υστέρων μνείες στο εν λόγω έγγραφο: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 15-16, φάκ. 72, αρ. 8-10 και ΣΒ/Α, φάκ. 10, αρ. 15, καθώς και Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 263-264.

24. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 52, αρ. 3.

αναχώρησή του, κρυφά μια νύχτα, λόγω του φόβου του (πραγματικού ή μη) ότι οι κάτοικοι ετοιμάζονταν να τον παραδώσουν στις οθωμανικές αρχές της Κω!²⁵

Υστερα από επίσημη καταγγελία των κατοίκων της Καλύμνου στην επαναστατική διοίκηση του Ναυπλίου εναντίον του επάρχου για τις οικονομικές του απαιτήσεις από το νησί τους (20 Φεβρουαρίου 1825),²⁶ ο ίδιος και οι σύμμαχοί του έθεσαν στο στόχαστρο τις σχέσεις της κοινότητας με τον εχθρό. Στις 12 Μαρτίου 1825 ο Δ. Αρβανιτόπουλος αποκάλυψε στην κυβέρνηση ότι οι Καλύμνιοι, «δι' ασφάλειάν των ίσως, ή δι' ένδειξιν της εις τους εχθρούς υποταγής των», εξακολουθούσαν να αλληλογραφούν μυστικά με την οθωμανική διοίκηση και ότι μετά την απομάκρυνση του αντιπροσώπου του από το νησί είχαν αποστατήσει ανοιχτά, με υποκίνηση του προκρίτου Χατζηθέμελη Παπαϊωάννου.²⁷ Ταυτόχρονα με την άφιξη στο Ναύπλιο της αναφοράς του επάρχου, που συνοδευόταν και από δείγματα της αλληλογραφίας μεταξύ των Καλυμνίων και των οθωμανικών αρχών, ο πάτριος βουλευτής της επαρχίας Δημήτριος Θέμελης κατηγόρησε, στις 23 Μαρτίου 1825, ενώπιον του Εκτελεστικού Σώματος τον Παπαϊωάννου ως υπεύθυνο για την αποσπίρτηση της Καλύμνου και ζήτησε τη σύλληψή του.²⁸ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Θέμελης, μολονότι θεωρητικά αντιπροσώπευε το σύνολο της επαρχίας, είχε στην πραγματικότητα εκλεγεί, τον περασμένο Οκτώβριο, μόνο από την Πάτμο, οι πρόκριτοι της οποίας είχαν θεωρήσει μονομερώς ότι η διάρρηξη των σχέσεων της Καλύμνου και της Λέρου με το επαναστατικό κράτος τις απέκλειε από το δικαίωμα της βουλευτικής αντιπροσώπευσης.²⁹ Αντιμέτωποι με τη

25. Τοπικός αντιπρόσωπος του επάρχου ήταν ο γαμπρός του, κάποιος Γεώργιος Βαρθολομαίος από την Κάσο. Ιστορικό των όσων συνέβησαν στη διάρκεια της παραμονής του στην Κάλυμνο, από την πλευρά της ηγεσίας της κοινότητας: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 68-69. Πρβλ. στο ίδιο αρχείο και φάκ. 55, αρ. 46 και φάκ. 83, αρ. 64-65, καθώς και ΣΒ/Α, φάκ. 9, αρ. 149, 224, φάκ. 10, αρ. 15 και Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 264.

26. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 55, αρ. 46· ΣΒ/Α, φάκ. 9, αρ. 149.

27. ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 10, αρ. 15.

28. Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 263-265. Για τον Δ. Θέμελη, βλ. κατεξοχήν Νικόλαος Λ. Φορόπουλος, «Δημήτριος Ι. Θέμελης, ο Πάτριος αγωνιστής Φιλικός», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 6 (1977), σ. 75-141.

29. Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 46, αρ. 32 και Τάσος Σακελλαρόπουλος – Μαρία Δημητριάδου (επιμ.), *1821 Πριν και Μετά: Έλληνες και Ελλάδα, Επανάσταση και Κράτος*, κατάλογος έκθεσης (3 Μαρτίου – 7 Νοεμβρίου 2021), Μουσείο Μπενάκη, Τράπεζα της Ελλάδος, Εθνική Τράπεζα & Alpha Bank, Αθήνα 2021, σ. 431. Προηγουμένως είχε εκδηλωθεί έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στα νησιά που

μομφή της προδοσίας οι Καλύμνιοι ισχυρίστηκαν ότι ο Αρβανιτόπουλος και οι σύμμαχοί του, χρησιμοποιώντας τον πατριωτισμό ως προκάλυμμα, επέσειαν σε βάρος της κοινότητάς τους «το βδελυρόν όνομα της Τουρκο-λατρείας», προκειμένου να επιτύχουν την απαλλαγή του επάρχου από τις κατηγορίες. Παραδέχθηκαν, ωστόσο, ότι διατηρούσαν επικοινωνία με τον οθωμανό βοεβόδα της Κω για την ασφάλειά τους και ζήτησαν από την κυβέρνηση τη χορήγηση έγγραφης άδειας για τη συνέχισή της, λαμβάνοντας υπόψη την εγγύτητα ανάμεσα στα δύο νησιά.³⁰

Η αρχική αντίδραση της επαναστατικής κυβέρνησης διέψευσε τις προσδοκίες τους. Ο υπουργός Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος, που θεώρησε παράδοξο το αίτημα να εγκρίνει η κεντρική διοίκηση εγγράφως τις σχέσεις της κοινότητας με τον εχθρό, εισηγήθηκε (στις 6 Απριλίου) στο Εκτελεστικό Σώμα τη διεξαγωγή μιας μικρής ναυτικής επιχείρησης εναντίον του νησιού και την παραδειγματική τιμωρία των κατοίκων του.³¹ Ωστόσο, το Εκτελεστικό δεν ενέκρινε αυτήν την αμείλικτη προσέγγιση και περιορίστηκε να διατάξει τη σύλληψη του Παπαϊωάννου με την κατηγορία της αντενέργειας στα εθνικά συμφέροντα και στις κυβερνητικές διαταγές, χωρίς να αποδώσει συλλογικές ευθύνες στην κοινότητα.³² Η σύλληψη του καλύμνιου προκρίτου από ελληνικό πολεμικό πλοίο (16 Ιουνίου)³³ σηματοδότησε την άμεση ανάμειξη της εθνικής διοίκησης σε μια υπόθεση τοπικού ως τότε χαρακτήρα και υποχρέωσε την κοινότητα να απευθυνθεί μέσω πληρεξουσίων της στην κυβέρνηση του Ναυπλίου, για να επιτύχει την απελευθέρωσή του.

Στις αναφορές τους οι Καλύμνιοι υπογράμμισαν ότι η υποταγή στην οθωμανική εξουσία δεν ήταν έργο του Παπαϊωάννου, αλλά είχε αποφασιστεί συλλογικά από την κοινότητα, λόγω των περιστάσεων —της γεωγραφικής θέσης του νησιού, της αδυναμίας του να προβάλλει αντίσταση σε

συναποτελούσαν την επαρχία για το πρόσωπο του βουλευτή που θα την αντιπροσώπευε· η Κάλυμνος και η Λέρος είχαν επιχειρήσει, μάλιστα, να εκλέξουν παραστάτη δίχως τη συμμετοχή της Πάτμου και της Ικαρίας προκαλώντας την αντίδραση των Πατμίων, αλλά το Βουλευτικό, στις 3 Απριλίου 1824, θεώρησε την εκλογή αυτή παράνομη (ΑΕΠ, τ. 2, σ. 259, 262· τ. 12, σ. 232). Ως εκ τούτου, οι σχέσεις της Κάλυμνου και της Λέρου με τον εχθρό προσέφεραν στους Πατμίους, το φθινόπωρο του 1824, την ευκαιρία να επιβάλουν τη βουλευτική αντιπροσώπευση της επιλογής τους.

30. ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 9, αρ. 224.

31. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 62, αρ. 98· ΣΒ/Α, φάκ. 10, αρ. 14.

32. ΓΑΚ, ΑΕ, φάκ. 80, αρ. 122, 205· ΣΒ/Α, φάκ. 63, αρ. 51.

33. Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 69, αρ. 148 και φάκ. 70, αρ. 17-18, καθώς και τα δημοσιευμένα με παραναγνώσεις στη μεταγραφή έγγραφα στο Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 266-267, 269-270 (το πρώτο φέρει και λανθασμένη ημερομηνία αντί της ορθής: 16 Ιουνίου 1825).

πιθανή επίθεση και της συνειδητοποίησης ότι δεν μπορούσε να περιμένει άμεση στρατιωτική επικουρία από την ελληνική πλευρά. Προκειμένου να δώσει μια αίσθηση του κινδύνου που υποστήριζαν ότι διέτρεχαν, ο λόγος των Καλυμνίων ανακαλούσε εικόνες ολοκληρωτικής καταστροφής γνώριμες από την κατάρτιση της εξέγερσης σε άλλες περιοχές («επαπειλώμεθα καθ' ημέραν τον τέλειον όλεθρον»), «επαπειλούμενη πάντοτε να εξολοθρευθή διόλου», «διά να σωθή από τον επαπειλούμενον κίνδυνον και να φυλάξῃ την ύπαρξίν της»). Η συνδιαλλαγή τους με τον εχθρό δεν οφειλόταν σε αγάπη για την τυραννία· ήταν προσποιητή, είχε γίνει «κατ' οικονομίαν», για να τον εξαπατήσουν. Μολονότι διαβεβαίωναν ότι η υπαγωγή στην οθωμανική διοίκηση είχε προσωρινό χαρακτήρα, η αίρεσή της μετακυλιόταν σε ένα άδηλο μέλλον, «έως καλητέρας αποκαταστάσεως του έθνους». Επειδή όμως η κοινότητα αισθανόταν ότι ήταν μέρος του ελληνικού έθνους, θα συνέχιζε να αναγνωρίζει την επαναστατική διοίκηση, όπως έπραττε από την αρχή του Αγώνα, και να είναι συνεπής στις φορολογικές της υποχρεώσεις προς αυτήν.³⁴

Στις προσπάθειές τους οι πληρεξούσιοι της Καλύμνου είχαν πλέον σύμ-μαχό τους το Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο διηύθυνε προσωρινά μετά τον θάνατο του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι ο Γεώργιος Γλαράκης. Η μεταστροφή του Υπουργείου επισφραγίστηκε με έγγραφο που απηύθυνε στο Εκτελεστικό Σώμα στις 25 Ιουλίου 1825, υιοθετώντας πλήρως την επιχειρηματολογία των Καλυμνίων: «Εάν θεωρηθή το πράγμα επιπολέως οι Καλύμνιοι φαίνονται εγκληματίαι· διότι πολιτεύονται τους Τούρκους, πληρώνουν φόρον εις αυτούς, και τα παρόμοια. Εάν όμως παρατηρηθή, ότι η νήσος Κάλυμνος είναι πλησιεστάτη γείτον των Τούρκων, και ότι είναι πολλά αδύνατος, βεβαιότατα το έγκλημα των Καλυμνίων δικαιολογείται εντελέστατα».³⁵

Τη νέα, διαλλακτική διάθεση του Υπουργείου – η οποία εν μέρει θα πρέπει να αποδοθεί στους αρνητικούς για την Επανάσταση συσχετισμούς

34. Βλ. την αναφορά του Χατζηθέμελη Παπαϊωάννου (20 Ιουλίου, ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 71, αρ. 137-138) και δευτερευόντως εκείνες των προκρίτων και λοιπών κατοίκων (16 Ιουνίου, δημοσιευμένη με λάθη στη μεταγραφή και λάθος ημερομηνία στο Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 266-267 –πρβλ. στο ίδιο αρχείο, φάκ. 83, αρ. 66 και ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 26, δίχως αρίθμηση) και των πληρεξουσίων της νήσου (1 Αυγούστου, στα ΓΑΚ, ΑΜΝ, φάκ. 27, αρ. 6 –ευχαριστώ τον Δ. Δημητρόπουλο για την υπόδειξη). Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η πρώτη αναφορά των κατοίκων της Καλύμνου, που έκανε λόγο για τη συνδιαλλαγή τους με την οθωμανική εξουσία (20 Μαρτίου, βλ. ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 9, αρ. 224).

35. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 72, αρ. 56-57.

που είχε διαμορφώσει στο μεταξύ η προέλαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο— μαρτυρούσε και η εισήγηση να αποφυλακιστεί ο Παπαϊωάννου, ο οποίος άλλωστε στις επαφές του με τις οθωμανικές αρχές λειτουργούσε ως απλός εντολοδόχος της κοινότητας, να μείνουν οι Καλύμνιοι ατιμώρητοι και απλώς να διαταχθούν να είναι στο εξής ευπειθέστεροι στις ελληνικές αρχές.³⁶ Το Εκτελεστικό απέφυγε να τοποθετηθεί επί της ουσίας στο ζήτημα και περιορίστηκε να συγκατατεθεί στην αποφυλάκιση του Παπαϊωάννου, αναβάλλοντας την οριστική εξέταση της υπόθεσης μέχρι την άφιξη του επάρχου, ο οποίος κλήθηκε στο Ναύπλιο, προκειμένου να απολογηθεί για τις εναντίον του κατηγορίες.³⁷ Έτσι, το ερώτημα κατά πόσον η στάση των Καλυμνίων συνιστούσε «έγκλημα» ή ήταν δικαιολογημένη από τις περιστάσεις αφέθηκε αναπάντητο και ουσιαστικά απορροφήθηκε από το συναφές ζήτημα της διένεξης της κοινότητας με τον έπαρχο. Όταν, ύστερα από μήνες, ο Αρβανιτόπουλος και οι πληρεξούσιοι του νησιού αφίχθησαν στην πρωτεύουσα, η αντιπαράθεση αντιμετωπίστηκε από όλους τους εμπλεκόμενους αποκλειστικά ως διμερής διαφορά που αφορούσε οικονομικές δοσοληψίες ανάμεσα στην κοινότητα και τον έπαρχο³⁸ και ενδεχόμενη παράβαση καθήκοντος εκ μέρους του δευτέρου.³⁹

Η ασυνέπεια στη στάση του Υπουργείου Εσωτερικών, η άρνηση του Εκτελεστικού, και τις δύο φορές που κλήθηκε να τοποθετηθεί σχετικά, να διατυπώσει οποιαδήποτε κρίση για το κατά πόσον οι σχέσεις της Καλύμνου με την οθωμανική εξουσία ήταν ασύμβατες με την Επανάσταση, και η τελική μετάθεση του προβλήματος δείχνουν τη δυσκολία γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στα απόλυτα διλήμματα που επέτασσαν τα συστήματα αξιών της εθνικής εξέγερσης και στις συχνά πιο σύνθετες πραγματικότητες στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών, όπου ήταν δυνατό να συνυπάρχουν περισσότερα από ένα αντικείμενα αφοσίωσης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η στάση της κοινότητας της Καλύμνου ουσιαστικά ισοδυναμούσε με αποδοχή της νομιμότητας της οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ η διοίκηση προήγε, σε ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο, μια «σχισματική λογική σε σχέση με την κατάκτηση».⁴⁰ Εντούτοις, η αντίθεση αυτή,

36. Στο ίδιο.

37. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 72, αρ. 90. Βλ. ακόμη, στον ίδιο φάκελο, αρ. 58, 79, 92, 94, 131 και φάκ. 73, αρ. 19, 25, καθώς και Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 272-273.

38. Βλ. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 82, αρ. 108-109· φάκ. 83, αρ. 63-65 και 72.

39. Τη διάσταση αυτή πρόβαλε το Υπουργείο Εσωτερικών που είχε πια μετατραπεί στον κύριο υπερασπιστή των Καλυμνίων: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 77-78.

40. Ν. Γ. Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 172-173· παρόμοιες διαπιστώσεις εντοπίζονται στο σύνολο της βιβλιογραφίας που παρατίθεται στην υποσ. 2.

στην οποία έχει επιμείνει η ιστοριογραφία, δεν ήταν στην πραγματικότητα τόσο ριζική όσο εμφανίζεται, ούτε είχε απαραίτητα τη σημασία που της αποδίδεται. Το σύγχρονο με το επεισόδιο της Καλύμνου παράδειγμα της Καρπάθου είναι από αυτήν την άποψη αρκετά διαφωτιστικό.

Αμέσως μετά την καταστροφή της Κάσου, η Κάρπαθος, γεωγραφικά απομονωμένη πλέον από την υπόλοιπη επαναστατημένη επικράτεια, αναγνώρισε την οθωμανική κυριαρχία, προσφέροντας μάλιστα και ναύτες στον αιγυπτιακό στόλο.⁴¹ Το φθινόπωρο του 1824 η κοινότητα ενημέρωσε και επίσημα την ελληνική κυβέρνηση ότι είχε αναγκαστεί από φόβο να υποταχθεί «οικονομικώς» στους εχθρούς· λίγους μήνες αργότερα, οι Καρπάθιοι ζήτησαν μέσω του παραστάτη τους στο Βουλευτικό, Χατζηγλία Οικονόμου, να εξακολουθήσουν να θεωρούνται, παρά την υπαγωγή τους στην οθωμανική εξουσία, τμήμα του ελληνικού έθνους, καταβάλλοντας τους φόρους που τους αναλογούσαν. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην περίπτωση αυτή, που δεν διέφερε ουσιαστικά σε τίποτε από εκείνη της Καλύμνου, το αίτημα έγινε δεκτό δίχως αντιρρήσεις.⁴² Είκοσι μόλις μέρες πριν ζητήσει την παραδειγματική τιμωρία των Καλυμνίων για τη συνεργασία τους με τον εχθρό, το Υπουργείο Εσωτερικών αποφαινόταν, στις 16 Μαρτίου 1825, για την Κάρπαθο ότι, «αν και κατ' επιφάνειαν δι' ανάγκην ευρίσκεται υπό Διοίκησιν τουρκικήν, μολαταύτα δεικνύει πάντοτε τον προς το έθνος μας ζήλον και δράσιν».⁴³ Τόσο τη διατύπωση αυτή όσο και τη σχεδόν ταυτόχρονη αυστηρή εισήγηση για την Κάλυμνο υπέγραφε ο υπουργός Γρ. Δικαίος.

Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στην καταδίκη κάθε συνεννόησης ή επαφής με τον εχθρό (Κάλυμνος) και την πραγματιστική αναγνώριση της δυνατότητας μιας κοινότητας να υποτάσσεται εικονικά στην οθωμανική εξουσία, διατηρώντας ακέραιη τη σχέση της με το επαναστατημένο έθνος (Κάρπαθος), φαίνεται εκ πρώτης όψεως δυσεξήγητη. Η ανοχή πάντως της κυβέρνησης στην υποταγή της Καρπάθου, η μεταγενέστερη μεταστροφή στη στάση του Υπουργείου, υπό νέα πλέον ηγεσία, έναντι της Καλύμνου, αλλά και η γνώση των επαναστατικών αρχών για άλλες περι-

41. Βλ. πρόχειρα Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσου): Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, τχ. Δ', Αθήνα 1949, σ. 457, 458, 495, 607-608.

42. *ΑΕΠ*, τ. 7, σ. 19, 133, 145· τ. 8, σ. 139. Πρβλ. και το έγγραφο που έχει δημοσιευθεί στο Ν. Γ. Μαυρής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 98-99 και στο Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία, ό.π.*, τχ. Δ', σ. 462-464, υποσ. 2.

43. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 59, αρ. 146· πρβλ. την εισήγηση της 6ης Απριλίου για την Κάλυμνο (παραπάνω, υποσ. 31).

πτώσεις νησιωτικών κοινοτήτων που είχαν υιοθετήσει παρόμοια στάση, δείχνουν πως η ελληνική διοίκηση κατά κανόνα δεν αντιμετώπιζε τις περιπτώσεις αυτές με τον απόλυτο τρόπο που περιέγραφαν οι διακηρύξεις της. Αυτό που πρέπει να εξηγηθεί, επομένως, δεν είναι τόσο η υπαναχώρηση της κυβέρνησης από την αρχική διάθεσή της να ληφθούν «τα πλέον αυστηρά μέτρα» έναντι των Καλυμνίων, «προς σωφρονισμόν και παράδειγμα των ομοίων των»,⁴⁴ όσο μάλλον οι αιτίες, αντίστροφα, που προκάλεσαν στη συγκεκριμένη περίπτωση την αρχική άτεγκτη στάση των επαναστατικών αρχών.

Συγκρίνοντας τις δύο περιπτώσεις, είναι φανερό ότι η κυριότερη διαφορά ανάμεσά τους ήταν ότι η κοινότητα Καρπάθου, που πάντοτε διέθετε ιδιαίτερη αντιπροσώπευση στα βουλευτικά σώματα της Επανάστασης, είχε αμεσότερη πρόσβαση στην κεντρική εξουσία, ενώ η Κάλυμνος, που δεν είχε συμμετάσχει στις πιο πρόσφατες εκλογές για την ανάδειξη παραστατών, είχε, όπως είδαμε, κακή σχέση με τον βουλευτή ο οποίος θεωρητικά την αντιπροσώπευε. Κατά συνέπεια, αποκλειστικός διαμεσολαβητής στη σχέση Καλυμνίων και επαναστατικής διοίκησης ήταν ο έπαρχος Δ. Αρβανιτόπουλος, ο οποίος με τις αναφορές του, που αποτέλεσαν την κύρια πηγή πληροφόρησης της κεντρικής κυβέρνησης για τα τεκταινόμενα, εν πολλοίς διαμόρφωσε τις εντυπώσεις της τελευταίας, ενώ με τις επιλογές του διέγραψε προκαταβολικά ένα περιοριστικό πλαίσιο, εντός του οποίου έπρεπε αναγκαστικά να κινηθούν κατόπιν οι αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας.

Ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτισε στο επεισόδιο, επιβάλλει να σταθούμε λίγο παραπάνω στο πρόσωπο του επάρχου. Ο Αρβανιτόπουλος, πρόκριτος και πλοιοκτήτης από την Κάσο, είχε αντιπροσωπεύσει την ιδιαίτερη πατρίδα του στο Βουλευτικό κατά τη β' διοικητική περίοδο (1823-1824), εμπειρία που ασφαλώς του εξασφάλισε ισχυρές διασυνδέσεις στο Ναύπλιο.⁴⁵ Σε αυτές όφειλε τον διορισμό του στη θέση του επάρχου Πάτμου, Λέρου, Καλύμνου και Ικαρίας, μετά τη λήξη της βουλευτικής του θητείας,⁴⁶ θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι μετά την καταστροφή της

44. Βλ. παραπάνω, υποσ. 31.

45. Βλ. ορισμένα βασικά βιογραφικά στοιχεία στο Βαγγέλης Σαράφης, «Αρβανιτόπουλος Δημήτριος», *Αντιπρόσωποι Εθνοσυνελεύσεων και Βουλευτικό*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ – Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα 2019, <http://representatives1821.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 21.9.2022).

46. Ο διορισμός του Αρβανιτόπουλου φαίνεται πως είχε αρκετό παρασκήνιο. Ο προκάτοχός του, Μιχαήλ Παρίσης, είχε συγκρουστεί με τους προκρίτους της Πάτμου,

Κάσου αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα,⁴⁷ τα οποία προφανώς τον είχαν ωθήσει να διεκδικήσει μια υπαλληλική θέση στον κρατικό μηχανισμό. Σε κάθε περίπτωση, κατά την αναχώρησή του για την επαρχία του είχε μαζί του μια διαταγή πληρωμής 3.000 γροσιών από τις προσόδους της Πάτμου, λόγω προηγούμενων βουλευτικών μισθών του· επειδή μόλις έφτασε εκεί βρήκε τις προσόδους ήδη ενοικιασμένες, απαίτησε και έλαβε από την κοινότητα της Καλύμνου ισόποσο δάνειο, υποσχόμενος να ενεργήσει ώστε η οφειλή να συμψηφιστεί με τις εθνικές προσόδους του νησιού.⁴⁸ Ταυτόχρονα, αμέσως μετά την άφιξή του εισέπραξε από τους Καλυμνίους άλλα 800 γρόσια ως ναύλο για ένα μυστικό (είδος μικρού ιστιοφόρου) το οποίο είχε ως κύρια αποστολή να επιτηρεί τον θαλάσσιο χώρο μεταξύ Πάτμου και Ψερίμου, και να εμποδίζει την επικοινωνία ανάμεσα στην Κάλυμνο και τις γειτονικές περιοχές που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Τους επόμενους μήνες η αξίωση του επάρχου να καταβάλει η κοινότητα του νησιού τον μηνιαίο ναύλο (ύψους 800 ή 1.200 γροσιών) του πλοιαρίου θα εξελισσόταν σε μια από τις κύριες αιτίες τριβής ανάμεσα στις δύο πλευρές. Ο Αρβανιτόπουλος, μάλιστα, έλαβε υπό την κατοχή του, έναντι των ναύλων, το τελωνείο της Χώρας της Καλύμνου, το οποίο είχε προηγουμένως ενοικιάσει η κοινότητα από την κυβέρνηση.⁴⁹ Το πλοίο αποσύρθηκε από τις περιπολίες μετά

οι οποίοι απαίτησαν, μέσω του πάτμιου εμπόρου Εμμανουήλ Ξένου, την αντικατάστασή του [Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά Χρονικά. Μέρος Β'», *Ελληνικά* 11 (1939), σ. 173 (υποσ. 15), 214-215· *ΑΕΠ*, τ. 2, σ. 237, 259 και τ. 12, σ. 232]. Τον Μάιο του 1824 πράγματι διορίστηκε στη θέση του ο υπάλληλος του Υπουργείου Οικονομίας Μανουήλ Γαγκανέλης (*ΑΕΠ*, τ. 2, σ. 294· τ. 6, σ. 119· τ. 10, σ. 309), πρόσωπο επιλογής του Ξένου, στις εντολές του οποίου υπάκουε· ωστόσο, ο νέος έπαρχος δεν κατόρθωσε να φτάσει ποτέ στην επαρχία του, εξαιτίας της αναστάτωσης που είχε δημιουργηθεί μετά την καταστροφή των Ψαρών (βλ. ΓΑΚ, ΑΕ, φάκ. 47, αρ. 67 και ΑΜΕ, φάκ. 55, αρ. 159). Είναι, επομένως, πιθανό ότι και ο διορισμός του Αρβανιτόπουλου, ο οποίος είχε αρχικά επιλεγεί για τη θέση του επάρχου Ίου, αλλά με πρωτοβουλία του Εκτελεστικού τοποθετήθηκε στις 18 Οκτωβρίου στην Πάτμο (*ΑΕΠ*, τ. 2, σ. 422, 423, 424· τ. 6, σ. 272· τ. 10, σ. 512-513), είχε γίνει με την έγκριση του Ξένου. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι ο Ξένος ήταν εκείνος που είχε υποδείξει στους προκρίτους της Πάτμου και την εκλογή του Δ. Θέμελη στο βουλευτικό αξίωμα (βλ. Μ. Μαλανδράκης, *ό.π.*, σ. 214).

47. Βλ. *ΑΕΠ*, τ. 2, σ. 336· τ. 6, σ. 174-175.

48. Για την αλληλουχία των γεγονότων βλ. κυρίως ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 63 και 72. Πρβλ. και τα υπόλοιπα έγγραφα που αναφέρονται στις επόμενες δύο υποσημειώσεις.

49. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 55, αρ. 46, φάκ. 70, αρ. 15-16, φάκ. 72, αρ. 8-10,

την οριστική διάρρηξη των σχέσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές. Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1825, παρά το γεγονός ότι η διοίκηση είχε διαθέσει πολεμικό πλοίο για τη σύλληψη του Παπαϊωάννου, ο έπαρχος με δική του πρωτοβουλία ναύλωσε και πάλι το μυστικό και στρατολόγησε δύναμη 20 ανδρών για να συνδράμει στην επιχείρηση, προσθέτοντας άλλα 2.000 γρόσια στις οικονομικές απαιτήσεις του από τους Καλυμνίους.⁵⁰

Μολονότι ο δραστήριος Αρβανιτόπουλος αποκάλυψε αδιάσειστα τεκμήρια των επαφών των Καλυμνίων με τον βοεβόδα της Κω, η πληροφορία ότι το μυστικό που είχε ναυλώσει στην πραγματικότητα του ανήκε⁵¹ μας επιτρέπει να αναζητήσουμε και άλλα κίνητρα για τον ζήλο που επέδειξε. Μετατρέποντας τον αποκλεισμό της Καλύμνου σε επιχειρηματική πράξη, ο Αρβανιτόπουλος εξασφάλισε πολύμηνη απασχόληση στο πλοίο του και στο εξαρτώμενο από αυτόν πλήρωμά του, και ένα εισόδημα για τον ίδιο. Ταυτόχρονα, η μετακύλιση σε βάρος των Καλυμνίων, που ήταν πολλαπλά εκτεθειμένοι από την αδιαμφισβήτητη συνεργασία τους με τον εχθρό, του κόστους της παραμονής του ίδιου και των ανθρώπων του στην επαρχία επί 14 μήνες, δίχως να λαμβάνει μισθούς από την κεντρική κυβέρνηση,⁵² διαφύλαξε αλώβητη τη συμμαχία του με το κύριο στήριγμά του, το ηγετικό στρώμα της Πάτμου, που έσπευσε να του συμπαρασταθεί στην κορύφωση της αντιπαράθεσής του με την Κάλυμνο.⁵³ Με άλλα λόγια, η ένδειά του, οι υποχρεώσεις του έναντι των κασιώτικων πληρωμάτων που απασχολούσε και η παντελής έλλειψη οικονομικής στήριξης από την κεντρική διοίκηση συνέτειναν στη σκλήρυνση της στάσης του

φάκ. 82, αρ. 108-109, φάκ. 83, αρ. 63-65, 68-69 και 72· ΣΒ/Α, φάκ. 9, αρ. 149, 224, φάκ. 10, αρ. 15.

50. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 15-16, φάκ. 72, αρ. 8-10 και φάκ. 83, αρ. 64-65· Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 269-270.

51. Τη διάσταση αυτή της υπόθεσης επεσήμανε, μετά τη μεταστροφή του εναντίον του επάρχου, το Υπουργείο Εσωτερικών: ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 83, αρ. 77-78.

52. Βλ. τον λογαριασμό εξόδων της θητείας του στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 85, αρ. 53. Ο Αρβανιτόπουλος είχε ισχυριστεί, στις 28 Μαΐου 1825, ότι αντιμετώπιζε ακόμα και πρόβλημα επιβίωσης και ότι δίχως το δάνειο των 3.000 γροσιών από την κοινότητα δεν θα είχε κατορθώσει να μείνει στη θέση του μέχρι τότε (βλ. στο ίδιο αρχείο, φάκ. 68, αρ. 95).

53. Έτσι, την ίδια μέρα (23 Μαρτίου 1825) που ο Θέμελης υπέβαλε στο Εκτελεστικό την αναφορά του εναντίον των Καλυμνίων, η οποία βέβαια αποτελεί και αυτή έμμεση ένδειξη στήριξης των Πατμίων προς τον έπαρχο, στο Βουλευτικό διαβάστηκε αναφορά των προκρίτων και επιστατών του νησιού, «διά της οποίας δηλοποιούσι ότι είναι κατά πάντα ευχάριστοι από τον Έπαρχόν των κύριον Δ. Αρβανιτόπουλον» (ΑΕΠ, τ. 7, σ. 186).

έναντι της Καλύμνου και στην αναπόφευκτη σύγκρουση ανάμεσα στις δύο πλευρές, ενώ οι συνεχείς του οικονομικές αξιώσεις οδήγησαν με τη σειρά τους στην αποκάλυψη του διπλού παιχνιδιού του νησιού ενώπιον της επαναστατικής κυβέρνησης.

Από την άλλη πλευρά, η επίκληση από τους κατοίκους, στις αναφορές τους προς την ελληνική κυβέρνηση, του ενδεχόμενου μιας εχθρικής απόβασης σε περίπτωση διάρρηξης των δεσμών τους με την οθωμανική διοίκηση δεν πρέπει να ήταν απόλυτα ειλικρινής. Οπωσδήποτε ο φόβος που ενέπνεε ο εχθρικός στόλος επέδρασε αποφασιστικά στις επιλογές των Καλυμνίων, όπως και άλλων νησιωτών, τόσο τον Απρίλιο του 1822 όσο και τον Ιούλιο του 1824· είναι όμως φανερό, από τη διατήρηση της υποτέλειάς τους στην οθωμανική εξουσία και μετά τη ναυμαχία του Γέροντα και την αποκατάσταση της ελληνικής κυριαρχίας στα υπόλοιπα νησιά, ότι η ανανέωση της σχέσης του νησιού με τους οθωμανούς διοικητές της Κω και της Ρόδου δεν συνιστούσε προσωρινή διέξοδο από μια δυσμενή συγκυρία, αλλά ήταν προϊόν μιας μονιμότερης αναπροσαρμογής της πολιτικής της κοινότητας έναντι των δύο εμπόλεμων πλευρών. Ο κίνδυνος που διέτρεχε η Κάλυμνος ήταν στην πραγματικότητα μάλλον μικρός. Ο οθωμανικός στόλος, με ορισμένες εξαιρέσεις, κυρίως κατά τα πρώτα δύο χρόνια της Επανάστασης, δεν στοχοποιούσε γενικά νησιά δίχως στρατιωτική ή πολιτική σημασία.⁵⁴ Στις περιπτώσεις που ένα ανυπεράσπιστο νησί είχε την ατυχία να δει ξαφνικά οθωμανικά πολεμικά πλοία να πλησιάζουν στα παράλια του και οι κάτοικοί του έκριναν ότι δεν ήταν σε θέση να αποκρούσουν μια πιθανή απόβαση, υπήρχε πάντοτε η διέξοδος της προσχηματικής υποταγής, που συνήθως διαρκούσε λίγες μόνο μέρες, μέχρι την απομάκρυνση του άμεσου κινδύνου· οι επαναστατικές αρχές επεδείκνυαν αρκετή κατανόηση για τέτοια τεχνάσματα, που προστάτευαν τον άμαχο πληθυσμό από την έκθεσή του σε αχρείαστες βιαιότητες.⁵⁵

Αν ο φόβος δεν ήταν η κύρια αιτία για τη διατήρηση της υπαγωγής του νησιού υπό οθωμανική εξουσία, ποιοι άλλοι λόγοι υπαγόρευαν την επιλογή αυτή στους Καλυμνίους; Τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου

54. Ε. Γ. Ρόζος, *ό.π.*, σ. 195, 207-208, 242.

55. Το χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα είναι ίσως η προσωρινή δήλωση υποταγής των κατοίκων της Μυκόνου στον καπουδάν πασά λόγω της απροσδόκητης εμφάνισης του οθωμανικού στόλου στο νησί τους, την 11η Σεπτεμβρίου 1824. Περιγραφή του συμβάντος βλ. στα ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 43, αρ. 42-43· για την επίσημη αντίδραση της επαναστατικής κυβέρνησης, βλ. ΓΑΚ, ΑΕ, φάκ. 26, αρ. 20. Την ύπαρξη άλλων παρόμοιων επεισοδίων επικαλείται σε διάφορα σημεία ο Ε. Γ. Ρόζος, *ό.π.*

είχαν διαχρονικά πολύ στενούς δεσμούς με την απέναντι μικρασιατική ακτή: η γεωγραφική εγγύτητα, ο ελλειμματικός χαρακτήρας των νησιωτικών οικονομιών, οι εποχιακές και μόνιμες μεταναστεύσεις των νησιωτών συνέτειναν στη διαμόρφωση μιας ενιαίας ουσιαστικά οικονομικής ζώνης.⁵⁶ Στη διάρκεια της Επανάστασης το έλλειμμα των μικρότερων νησιών της περιοχής σε δημητριακά και η εξάρτησή τους από τη Μικρά Ασία και τη Ρόδο για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών τους επιστρατεύτηκε επανειλημμένα, προκειμένου να εξηγήσει τη δυστοκία αρκετών νησιωτικών κοινωνιών να προσχωρήσουν στην Επανάσταση.⁵⁷ Μολονότι οι ίδιοι οι Καλύμνιοι δεν φαίνεται να επικαλέστηκαν πρόβλημα εφοδιασμού στις κατά καιρούς αναφορές τους προς τις επαναστατικές αρχές, η διακοπή των εμπορικών ανταλλαγών με τις περιοχές υπό οθωμανικό έλεγχο οπωσδήποτε είχε δυσμενή αντίκτυπο και στην Κάλυμνο, νησί πετρώδες και άγονο, με περιορισμένες δυνατότητες συντήρησης του πληθυσμού του.⁵⁸ Στα τέλη του 1828, όταν το νησί είχε πια επιστρέψει στην ελληνική κυριαρχία, η δυνατότητα εφοδιασμού του με σιτηρά σε χαμηλή τιμή από τη Ρόδο ήταν ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Σουκρού μπέης της Ρόδου, γνωστότερος ως Σουκιούρμπης, προκειμένου να πείσει τους Καλυμνίους να αναγνωρίσουν εκ νέου την οθωμανική εξουσία.⁵⁹ Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι η οθωμανική διοίκηση στη Ρόδο μεταχειριζόταν ως μοχλό πίεσης, με κάποια αποτελεσματικότητα, την ύπαρξη ορισμένων καλύμνιων ομήρων εκεί.⁶⁰

56. Maria Efthymioy-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: les activités portuaires*, Université Nationale d'Athènes – Bibliothèque [sic] "Sophie N. Saripolou", Αθήνα 1988, ιδίως σ. 237-238, 252-253, 261-265· Παναγιώτης Σαβριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο πριν και μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Τροχαλία, 2000, σ. 18, 40-41, 82-87, 215-217.

57. Για παράδειγμα, από τους κατοίκους της Σύμης το 1822 (*ΑΕΠ*, τ. 1, σ. 431) και από τον έκτακτο επίτροπο Ανατολικών Σποράδων Ιωάννη Κωλέττη το 1828 [Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων», *Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον* 2 (1956), σ. 58· ο ίδιος, «Ανέκδοτα νισυριακά έγγραφα των χρόνων της Επανάστασης (1821)», *Νισυριακά* 3 (1969), σ. 38].

58. Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 4. Για τις μικρές παραγωγικές δυνατότητες της Κάλυμνου, βλ. Ευδοκία Ολυμπίου, *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19ος-20ός αι.)*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2014, σ. 31-37.

59. Βλ. Χάρης Μιχ. Κουτελάκης, «Από την ιστορία της Καλύμνου», *Καλυμνιανά Χρονικά* 3 (1982), σ. 74.

60. ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 2, αρ. 271· Χ. Μ. Κουτελάκης, *ό.π.*, σ. 71-76. Πρβλ.

Ο κυριότερος όμως παράγοντας που καθόριζε τη στάση των κατοίκων, κατεξοχήν της Καλύμνου αλλά αναμφίβουλα και άλλων νησιών όπως η Χάλκη και η Σύμη, έναντι της Επανάστασης ήταν, σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες ενδείξεις, η εξειδίκευση της τοπικής τους οικονομίας στη σπογγαλιεία.⁶¹ Στην άγρονη Κάλυμνο «η ενασχόληση με τη σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο αποτελούσαν τον μοναδικό –εξαιρετικά όμως προσοδοφόρο– παραγωγικό πόρο του πληθυσμού από τις αρχές, τουλάχιστον, του 19ου αιώνα».⁶² Την εποχή εκείνη κύριος χώρος δράσης των καλυμνιακών σπογγαλιευτικών ήταν το νοτιοανατολικό Αιγαίο, τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας και οι ακτές της Συρίας,⁶³ θάλασσες δηλαδή που μετά την κατάληψη της Κάσου βρίσκονταν υπό οθωμανικό έλεγχο, ενώ η διοχέτευση του προϊόντος στις ευρωπαϊκές αγορές γινόταν μέσω των εμπορών της Ρόδου και της Σμύρνης.⁶⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι η έξοδος των σπογγαλιευτικών πλοιαρίων του νησιού την άνοιξη του 1822, για πρώτη φορά μετά την έναρξη της Επανάστασης, συνοδεύτηκε από την πρώτη επάνοδο των κατοίκων του στην οθωμανική κυριαρχία.⁶⁵ Η υπαγωγή στην οθωμανική εξουσία επέτρεπε στα καλυμνιακά σκάφη την ελεύθερη πρόσβαση στις πλούσιες σε σφουγγάρια ακτές της Ρόδου, της Κύπρου και της Συρίας, δίχως ενόχληση από τις οθωμανικές αρχές, πέρα από την

Στέφανος Πούλιος, *Η κοινότητα της Σύμης κατά την οθωμανική περίοδο*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2022, σ. 192, 215-216, 230 κ.ε. και *passim*.

61. Αναφορικά με τη Σύμη διαθέτουμε πλέον πλούσια τεκμηρίωση για τον τρόπο με τον οποίο ο Σουκρού μπέης επέσειε κάθε χρονιά την απειλή του αποκλεισμού των σπογγαλιευτικών του νησιού από τις περιοχές αλίευσης, προκειμένου να εξασφαλίζει την εξόφληση των φορολογικών υποχρεώσεων των Συμιακών (βλ. Σ. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 216, 222, 225-227, 233, 237-238, 243-244).

62. Ε. Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 32. Η μονογραφία αυτή συνιστά τη μόνη επιστημονική προσέγγιση της ιστορίας της καλυμνιακής σπογγαλιείας.

63. Βλ. ενδεικτικά: Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος Κάλυμνος*, εκ του Πατριαρχ[ι]κού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη 1896, σ. 28· ο ίδιος, *Η Α. Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ανθιμος ο Ζ. εν Καλύμνω*, εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου, Σάμος 1896, σ. 13· Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 53.

64. Μ. Efthymioy-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 232-235· Ε. Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 101, 129, 130, 136, 137. Πρβλ. και *ΑΕΠ*, τ. 23, σ. 60.

65. Είναι πιθανότατα ορθή η τοπική παράδοση ότι το 1821 ήταν η μόνη χρονιά στην ιστορία του νησιού που οι Καλύμνιοι δεν είχαν εξέλθει για το «βούτος» (Γ. Κ. Ζερβός, *ό.π.*, σ. 52-53). Πρβλ. και *ΑΕΠ*, τ. 15ΑΒ, σ. 140, σχετικά με τη χρονική σύμπτωση των φημών για την εκ νέου υποταγή της Καλύμνου με τη διασπορά του στόλου της στη θάλασσα.

απαίτηση κάποιου έκτακτου δοσίματος.⁶⁶ Από την άλλη πλευρά, είναι αξιοσημείωτη η μέριμνα των απεσταλμένων της Καλύμνου, προτού αναχωρήσουν από το Ναύπλιο, τον Αύγουστο του 1825, να εξασφαλίσουν από την επαναστατική κυβέρνηση την έκδοση διαταγής προς τα ελληνικά πολεμικά πλοία, που θα επιβεβαίωνε το δικαίωμα των πλοιαρίων του νησιού, παρά την υποταγή του στην οθωμανική διοίκηση, να πλέουν ελεύθερα στις ελληνικές θάλασσες για σπογγαλιεία ή εμπόριο.⁶⁷ Η ταυτόχρονη διατήρηση πολιτικού δεσμού και με τις δύο εμπόλεμες πλευρές, επομένως, επέτρεπε την απρόσκοπτη συνέχιση της σπογγαλιείας ανεξάρτητα από την παρουσία του οθωμανικού ή του ελληνικού στόλου στις περιοχές αλίευσης.

Για όλους αυτούς τους λόγους κύριος στόχος της πολιτικής των Καλυμνίων, από το καλοκαίρι του 1824, ήταν να αποφύγουν με κάθε τρόπο να αποξενώσουν οποιαδήποτε από τις δύο εμπόλεμες πλευρές. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η επιλογή της συνδιαλλαγής με την οθωμανική εξουσία το 1824 δεν ήταν προϊόν των σχεδιασμών μίας φατρίας, αλλά υπήρξε απόφαση που κατά τα φαινόμενα είχε ευρεία αποδοχή στο ηγετικό στρώμα του νησιού. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι ενδοκοινοτικές εξουσιαστικές διαμάχες συνεχίζονταν αμείωτες, με πρωταγωνιστή και πάλι τον Μιγάλη Ρεΐση, τον ηττημένο ηγέτη της «επαναστατικής» μερίδας του 1821, που είχε στο μεταξύ επιστρέψει στο νησί από θέση ισχύος.⁶⁸ Η

66. Βλ. Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 266 και 268 –δυστυχώς και τα δύο αυτά έγγραφα (σειρές αντιγράφων των οποίων απόκεινται στα ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 26, δίχως αριθμηση και ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 19, φάκ. 72, αρ. 9 και φάκ. 83, αρ. 66) έχουν δημοσιευθεί με αρκετά λάθη. Και για το 1829 ακόμη, όταν η Κάλυμνος ήταν σαφώς ενταγμένη στην ελληνική επικράτεια, διαθέτουμε μαρτυρία ότι πολλοί από τους κατοίκους του νησιού «διέβησαν εις την Ρόδον όπου ηγόρασαν ως ραγιάδες χαρατζοχάρτια και υπήγαν εις την Συρίαν και Κύπρον να ψαρεύσουν σπόγκους» (ΑΕΠ, τ. 23, σ. 60).

67. ΓΑΚ, ΑΜΝ, φάκ. 27, αρ. 6.

68. Σε ημερολογιακή καταγραφή του επάρχου για τις ενέργειές του στην Κάλυμνο κατά το διάστημα 10-17 Ιουνίου 1825 διαβάζουμε: «το εσπέρας [της 11ης Ιουνίου] συναχθέντες επαρηρησίασαν εγράφως τας δυσαρεσκείας, και παράπονά των κατά του πατριώτου των μηχάλη ρεΐζη, και του τότε τοποτηρητού μας· τας είπομεν εκτεταμένως τα δέοντα περί αγάπης, ευνομίας, και του να αφήσωσι τα παρελθόντα παράπονά, επειδή και η Σ. διοίκησις εξέδωκε γενικήν αμνηστίαν, πλην των προδοτών» (ΓΑΚ, ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 18). Έχει ενδιαφέρον ότι οι τοπικοί αντίπαλοι του Ρεΐση φαίνεται, από τη διατύπωση του Αρβανιτόπουλου, να συνδέαν τον συντοπίτη τους με τον πρώην τοποτηρητή του επάρχου Γ. Βαρθολομαίο. Αλλά και από άλλες νύξεις συνάγεται έμμεσα η ύπαρξη διαμάχης στο εσωτερικό της κοινό-

αποδοχή όμως της αναγκαιότητας της υποταγής του νησιού υπερέβαινε τις διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό της κοινότητας: στα 1825 ο Ρεΐσης ήταν ο ένας από τους δύο δημογέροντες που είχε την ευθύνη της επικοινωνίας με τις οθωμανικές αρχές της Κω και της Ρόδου, από κοινού με τον συλληφθέντα, με κυβερνητική διαταγή, τον Ιούνιο του ίδιου έτους, Χατζηθέμελη Παπαϊωάννου.⁶⁹ Έτσι, το ζήτημα της στάσης έναντι της Επανάστασης, που χώρισε στα δύο την τοπική κοινωνία το 1821, κατέστη, τρία χρόνια μετά, πεδίο συναίνεσης των αντίπαλων φατριών και στοιχείο συσπείρωσης για τη διχασμένη κοινότητα. Η στρατηγική επιλογή του νησιού να διατηρήσει πολιτικές σχέσεις και με τις δύο πλευρές προϋπέθετε την άσκηση σύνθετης πολιτικής προσεκτικών ισορροπιών για τη διατήρηση της εύνοιας τόσο της επαναστατικής όσο και της οθωμανικής εξουσίας. Επιπλέον, συνεπαγόταν ένα δυσβάσταχτο οικονομικό κόστος, αφενός γιατί οι έλληνες πειρατές στοχοποιούσαν την Κάλυμνο, με πρόσχημα τις σχέσεις της με τον εχθρό,⁷⁰ και αφετέρου επειδή επέβαλλε στην κοινότητα την καταβολή φόρων σε δύο κρατικές οντότητες.

Οι συνεχείς εναλλαγές στην πολιτική ένταξη της Καλύμνου στη διάρκεια της Επανάστασης δεν ήταν μοναδικό φαινόμενο· οι επιλογές των Καλυμνίων θα πρέπει να συνεξεταστούν με τις ανάλογες συχνές μεταστρο-

πτητας, καθώς και το ότι μάλλον δεν έβλεπαν και οι δύο πλευρές το ίδιο εχθρικά τον Βαρθολομαίο (βλ. στο ίδιο αρχείο, φάκ. 83, αρ. 68-69, καθώς και την αποστροφή στο Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 264). Άλλωστε, ο Ρεΐσης δεν προσυπέγραψε καμία από τις καταγγελίες που υπέβαλαν οι πρόκριτοι του νησιού εναντίον του επάρχου, είτε επειδή δεν συμφωνούσε με το περιεχόμενό τους είτε για να προστατευτεί, όντας υπόλογος απέναντι στην οθωμανική εξουσία. Αναφορικά με την εξακολούθηση της σύγκρουσης ανάμεσα σε οπαδούς και αντιπάλους του Ρεΐση μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1830, βλ. Σ. Ν. Τρικοίλης, *ό.π.*, σ. 337, 346-349, 369-371, 450.

69. Βλ. την επιστολή του βοεβόδα της Κω Σοφτά ζαντέ Χασάν αγά προς τους Ρεΐση και Παπαϊωάννου (13 Ιουνίου 1825), δημοσιευμένη με λάθη στη μεταγραφή και στην ημερομηνία (Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 268· πρβλ. ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 26, δίχως αρίθμηση και ΑΜΕ, φάκ. 70, αρ. 19 και φάκ. 72, αρ. 9), καθώς και την επιστολή του Ρεΐση προς τον Σουκιούρ μπέη της Ρόδου, με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1825 (ΑΜΕ, φάκ. 74, αρ. 34). Ο Ρεΐσης είχε επίσης υπογράψει, ως πρώτος ή δεύτερος στη σειρά των προκρίτων, τα δύο πληρεξούσια έγγραφα για την υποταγή στις οθωμανικές αρχές το καλοκαίρι του 1824 (βλ. Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 271-272, 274).

70. Βλ. ΓΑΚ, ΣΒ/Α, φάκ. 4, αρ. 53, σ. 8 (ή εναλλακτικά Θ. Θεοδώρου, *ό.π.*, σ. 11, υποσ. 10) και ΓΑΚ, ΑΜΝ, φάκ. 27, αρ. 6, σχετικά με τις πειρατικές επιθέσεις ως επακόλουθο της πρώτης (1822) και της δεύτερης (1824) υποταγής της Καλύμνου, αντίστοιχα. Με τη σειρά τους οι επιδρομές αυτές λειτουργούσαν ως πρόσθετο κίνητρο για την κοινότητα να διαφυλάξει τον πολιτικό της δεσμό και με την ελληνική διοίκηση.

φές άλλων γειτονικών νησιών. Η περιοχή του νοτιοανατολικού Αιγαίου αποτέλεσε, άλλωστε, σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα αντικείμενο αντιποίησης και από τις δύο εμπόλεμες πλευρές: η Επανάσταση διατύπωσε εξ αρχής αξιώσεις επί όλων των νησιών εκτός της Ρόδου και της Κω, ενώ ο οθωμανός διοικητής του σαντζακίου της Ρόδου επεδίωκε σταθερά να τα υπαγάγει εκ νέου όλα υπό την εξουσία του. Όπως έχει επισημανθεί, «η αφοσίωση προς τη μία ή την άλλη εξουσία (ελληνική ή οθωμανική) εξαρτιόταν από το βαθμό στον οποίο αυτές κατόρθωναν να ελέγξουν και να προστατεύσουν έναν καθορισμένο χώρο, τους κατοίκους του και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του».⁷¹ Με αμφίβολη την πολιτική ένταξη αρκετών μικρών νησιωτικών κοινοτήτων της περιοχής, η προσπάθεια των ηγετικών τους στρωμάτων να χαράξουν πορεία που θα εγγυόταν ότι η ζωή στα νησιά θα συνεχιζόταν όσο το δυνατόν πιο απρόσκοπτα, έπαιρνε κάποτε παράδοξες φαινομενικά μορφές.

Διαφιλονικούμενη περιοχή δεν ήταν μόνο η Κάρπαθος, η οποία, μετά την άδεια που έλαβε επισήμως από την ελληνική κυβέρνηση το 1824-1825 να αποτελεί ταυτόχρονα τμήμα τόσο της επαναστατημένης όσο και της οθωμανικής επικράτειας, διατήρησε εν πολλοίς διπλή (ή μάλλον αβέβαιη) πολιτική ένταξη μέχρι τέλους.⁷² Πολυάριθμα δημοσιευμένα έγγραφα δείχνουν ότι η Νίσυρος σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης δεχόταν φορολογικές πιέσεις τόσο από έλληνες όσο και από οθωμανούς αξιωματούχους και ότι είχε επικοινωνία και με τις δύο εμπόλεμες πλευρές.⁷³ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1828 οι κάτοικοι του νησιού, με επίσημο έγγραφό τους

71. N. V. Rotzokos, *ό.π.*, σ. 242.

72. Γνωρίζουμε ότι το 1829 η κοινότητα Καρπάθου διατηρούσε αλληλογραφία τόσο με τις ελληνικές αρχές όσο και με τον οθωμανό διοικητή της Ρόδου σχετικά με την καταβολή φόρων· μάλιστα, για ένα διάστημα δύο περίπου εβδομάδων, τον Αύγουστο του ίδιου έτους, συνυπήρχαν στο νησί εκπρόσωποι και στρατιωτικές φρουρές και των δύο αντίπαλων κρατικών εξουσιών, με την άφιξη στην περιοχή ενός ελληνικού πολεμικού πλοίου να δίνει πρόσκαιρα τη λύση στο αδιέξοδο. Βλ. σχετικά: Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ιστορία», *ό.π.*, τχ. Δ', σ. 495-518· Χάρης Κουτελάκης, «Τέσσερα ιστορικά έγγραφα για την επαναστατημένη Κάρπαθο (1829)», *Καρπαθιακά Μελέται* 1 (1979), σ. 221-226· Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ιστορικά ειδήσεις περί Καρπάθου και Κάρσου κατά τα πρώτα έτη της Καποδιστριακής περιόδου (1828-1829)», *Καρπαθιακά Μελέται* 4 (1987), σ. 87-88, 110-111, 119-121, 124-125, 129-130, 146-150.

73. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ανέκδοτα νισυριακά έγγραφα», *ό.π.*, σ. 23-48· Κώστας Σακελλαρίδης, «Η ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων», *Νισυριακά* 3 (1969), σ. 189-191· Σταύρος Κέντρης, «Παλαιά έγγραφα Νικειών», *Νισυριακά* 7 (1981), σ. 290-299.

προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ζήτησαν να μειωθεί το ύψος της φορολογίας που απέδιδαν στην ελληνική κυβέρνηση, ώστε να είναι σε θέση να ικανοποιούν ταυτόχρονα και τις οικονομικές απαιτήσεις του οθωμανού διοικητή της Ρόδου.⁷⁴ Γενικά πάντως για το μεγαλύτερο διάστημα της Επανάστασης οι ελληνικές αρχές θεωρούσαν τη Νίσυρο ενταγμένη από πολιτική άποψη στην εθνική επικράτεια.⁷⁵ Αντίθετα, η γειτονική Σύμη, της οποίας η γεωγραφική θέση ήταν περισσότερο εκτεθειμένη, αν και φλέρταρε, κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης, με την ενεργό συμμετοχή στον Αγώνα, είχε διακηρύξει ήδη από το 1822 στην επαναστατική κυβέρνηση ότι μια σειρά από αιτίες, με κυριότερη την εγγύτητά της σε περιοχές ελεγχόμενες από εχθρικές δυνάμεις, απέκλειε την ανοιχτή ρήξη με τους Οθωμανούς και επέβαλλε στον πληθυσμό να περιοριστεί σε οικονομικές συνεισφορές, προφανώς παράλληλα με την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων προς την Ύψηλή Πύλη.⁷⁶ Φαίνεται ότι πράγματι η κοινότητα εξακολούθησε και μετά την υποταγή της να καταβάλλει δΟΣΙΜΑΤΑ σε έλληνας αξιωματούχους και ενοικιαστές προσόδων, και να διατηρεί κάποια επικοινωνία με τις επαναστατικές αρχές.⁷⁷ Μολαταύτα, η Σύμη είχε διαφυλάξει σαφώς ισχυρότερους δεσμούς με την οθωμανική νομιμότητα από τα γειτονικά της νησιά: από τις αρχές τουλάχιστον του 1825 είχε αναγκαστεί να αποδεχθεί ακόμα και την εγκατάσταση μουσουλμάνου σούμπαση ως εκπροσώπου της οθωμανικής αρχής.⁷⁸ Σε μεταγενέστερη αναφορά τους (1830) οι Συμιακοί ομολόγησαν ότι μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Καποδίστρια η στάση του νησιού τους έναντι της Επανάστασης υπήρξε «επαμφοτερίζουσα, οδηγούμενη κατά τας περιστάσεις».⁷⁹ Άλλα παραδείγματα, προερχόμενα από κοινότητες του βορείου Αιγαίου, δείχνουν ότι αυτές οι στάσεις ήταν περισσότερο διαδεδομένες απ' όσο υποψιαζόμαστε.⁸⁰

74. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες», *ό.π.*, σ. 55-57· ο ίδιος, «Ανέκδοτα νισυριακά έγγραφα», *ό.π.*, σ. 29-32.

75. Π.χ. το 1824 η Νίσυρος συμμετείχε κανονικά στην εκλογή του παραστάτη της επαρχίας Καρπάθου, Σύμης, Επισκοπής (σημ. Τήλου) και Νισύρου, μόνη από όλα τα νησιά μαζί με την Κάρπαθο: βλ. *ΑΕΠ*, τ. 2, σ. 273.

76. *ΑΕΠ*, τ. 1, σ. 430-432. Αναλυτικά για τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε η κοινότητα Σύμης τις πιέσεις από την οθωμανική αλλά και την ελληνική διοίκηση στη διάρκεια της Επανάστασης, βλ. Σ. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 180-259.

77. Βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, «Εγγραφα Δωδεκανησιακά», *Ελληνικά* 1 (1928), σ. 130-131.

78. Σ. Πούλιος, *ό.π.*, σ. 225.

79. Π. Μ. Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ. 124-125· Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες», *ό.π.*, σ. 60.

80. Ήταν λ.χ. γνωστό στην κεντρική επαναστατική διοίκηση ότι οι κάτοικοι της

Όλες αυτές οι περιπτώσεις δεν είναι φυσικά ίδιες. Δείχνουν όμως ότι αρκετές περιφερειακές νησιωτικές κοινότητες αντί να ταυτιστούν κατ' αποκλειστικότητα με την Επανάσταση ή με την οθωμανική νομιμότητα επέλεξαν να διατηρήσουν διαύλους επικοινωνίας και με τις δύο πλευρές, επιδιώκοντας να αφήσουν διαθέσιμο για το μέλλον το μέγιστο εύρος των δυνατών επιλογών.⁸¹ Στην πυκνότητα, στο ακριβές περιεχόμενο, στην πολιτική σημασία και στη συγκριτική βαρύτητα των παράλληλων αυτών σχέσεων επιδρούσαν, όπως φάνηκε από την εξέταση του παραδείγματος της Καλύμνου, πέρα από την πολεμική συγκυρία και τη γεωγραφική θέση κάθε νησιού, και άλλοι παράγοντες, όπως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικονομίας του και ο τρόπος ένταξής του στα περιφερειακά δίκτυα οικονομικών ανταλλαγών, η εσωτερική πολιτική του κατάσταση και ο βαθμός της ενσωμάτωσης της ηγετικής του ομάδας στις διεργασίες του πολιτικού κέντρου της Επανάστασης. Σε αυτούς τους λόγους θα πρέπει, άλλωστε, να αναζητηθεί και η εξήγηση για το γεγονός ότι νησιά εξίσου εκτεθειμένα γεωγραφικά με την Κάλυμνο, όπως η Σάμος και η Πάτμος, επέλεξαν να παραμείνουν προσηλωμένα στην Επανάσταση, ακόμα και στις πλέον κρίσιμες στιγμές της, ή για τις διαφορετικές πολιτικές επιλογές των κατοίκων δύο γειτονικών νησιών, της Καλύμνου και της Λέρου, μετά τη νίκη του ελληνικού στόλου στη ναυμαχία του Γέροντα.

Τέτοιες ενδιάμεσες ζώνες ανάμεσα στις εμπόλεμες πλευρές, που διατηρούσαν επαφές και με τα δύο στρατόπεδα, επειδή κανένα από αυτά δεν ήταν σε θέση να τις ελέγξει αποτελεσματικά, δημιουργούνταν φυσικά κατά περιόδους και στην ενδοχώρα της ηπειρωτικής Ελλάδας.⁸² Το στοιχείο όμως εκείνο που κατεξοχήν ευνοούσε αυτού του τύπου τις στάσεις στις κοινότητες του Αιγαίου ήταν ακριβώς ο νησιωτικός τους χαρακτή-

Σκιαθού, «και διά την θέσιν των και δι' άλλας περιστάσεις», διατηρούσαν «σχέσεις ληψοδοσίας και επομένως αλληλλογραφίαν» με τις οθωμανικές αρχές στο Πήλιο (ΓΑΚ, ΑΜΑ, φάκ. 17, δίχως αριθμηση). Πρβλ. και Χ. Κ. Ρέππας, *ό.π.*, σ. 165.

81. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία, αντίθετα, ερμήνευσε το γεγονός ότι η επάνοδος των νησιών στην οθωμανική εξουσία δεν συνοδεύταν απαραίτητα από την οριστική διακοπή των σχέσεών τους με την ελληνική διοίκηση ως απόδειξη του μη ειλικρινούς χαρακτήρα της υποταγής τους και των πατριωτικών διαθέσεων των νησιωτών· βλ. χαρακτηριστικά Ε. Γ. Ρόζος, *ό.π.*, σ. 236.

82. Βλ. πρόχειρα John A. Petropulos, «Forms of Collaboration with the Enemy during the First Greek War of Liberation», Nikiforos P. Diamandouros κ.ά. (επιμ.), *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 137· Διονύσης Τζάκας, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, σ. 129.

ρας. Συνιστά πλέον κοινό τόπο η ανάδειξη της συνδεσιμότητας ως κυρίου στοιχείου της νησιωτικότητας: οι συνδέσεις ανάμεσα στα μικρότερα ιδίως νησιά του Αιγαίου, με την ελλειμματική παραγωγή και τους συμπληρωματικούς οικονομικούς ρόλους, και φυσικά ανάμεσα στα νησιά και τις ηπειρωτικές ακτές διαμόρφωναν ένα ενιαίο γεωγραφικό σύστημα σχέσεων, μια «διάσπαρτη πόλη».⁸³ Η διάσπαση της ενότητας του αιγαϊακού χώρου εξαιτίας του πολέμου για την ελληνική ανεξαρτησία κλόνησε τις υφιστάμενες κοινωνικοοικονομικές ισορροπίες και ώθησε, κατά τα φαινόμενα, στην αναζήτηση τρόπων για την αποκατάστασή τους. Κοινότητες όπως η Κάλυμνος, που δεν ήταν μόνο τοποθετημένη στην περιφέρεια του γεωγραφικού χώρου του Αιγαίου, κοντά στα όρια της απελευθερωμένης επικράτειας, αλλά και οικονομικά εξαρτημένη από την πρόσβασή της σε περιοχές που παρέμεναν υπό οθωμανική κυριαρχία, ήταν πολύ περισσότερο ευάλωτες από άλλες.

Θέλοντας να διαφυλάξουν την τοπική κοινωνία από περαιτέρω τριγμούς που ασφαλώς θα λειτουργούσαν αποσταθεροποιητικά και για τη δική τους ισχύ, οι προύχοντες της Καλύμνου απέσυραν, το καλοκαίρι του 1824, το νησί από την Επανάσταση και εγκαινίασαν μια στρατηγική που απέβλεπε στην παράλληλη διατήρηση πολιτικού δεσμού και με τις δύο πλευρές. Η συνεπής άσκηση της νέας πολιτικής προϋπέθετε την προσωρινή υπέρβαση των φατριαστικών ανταγωνισμών που εξακολούθουσαν αμείωτοι στο εσωτερικό της ηγετικής ομάδας, προκειμένου η θέση της κοινότητας έναντι της Επανάστασης να μην καταστεί, όπως στα 1821, διακύβευμα της εσωτερικής εξουσιαστικής διαμάχης. Μέσα από συνεχή διαπραγματεύση με δύο αδύναμα πολιτικά κέντρα, την επαναστατική κυβέρνηση του Ναυπλίου και τις περιφερειακές οθωμανικές διοικήσεις της Ρόδου και της Κω, και επιδέξιους χειρισμούς σε κρίσεις όπως αυτή με τις ελληνικές αρχές το 1825, το άρχον στρώμα της Καλύμνου πέτυχε να κερδίσει για τον εαυτό του ένα καθεστώς απόλυτης ουσιαστικά αυτονομίας, για τέσσερα σχεδόν χρόνια: από τον Ιανουάριο του 1825, όταν αποχώρησε από το νησί ο τοπικός εκπρόσωπος του έλληνα επάρχου, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1828, οπότε ανέλαβε τα καθήκοντά του ο διορισμένος από την καποδιστριακή διοίκηση προσωρινός διοικητής του νησιού,⁸⁴ η Κά-

83. Σπύρος Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», Βασίλης Σφυρόερας κ.ά., *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα, Ολκός, 1985, σ. 235-248.

84. Γιάννης Θ. Πατέλλης, «Η περίοδος της Ελληνικής Πολιτείας στην Κάλυμνο (1828-1829)», *Καλυμνιακά Χρονικά* 11 (1994), σ. 41-49· Σ. Ν. Τρικοίλης, *ό.π.*, σ. 340-345.

λυμνος διοικήθηκε από τους δημογέροντες της δίχως την παρουσία φορέα κρατικής εξουσίας. Η απόδοση των φόρων προς την ελληνική επαναστατική κυβέρνηση και την οθωμανική διοίκηση αποτελούσε από πρακτική άποψη το μόνο τεκμήριο της τυπικής αναγνώρισης από την κοινότητα της ταυτόχρονης κυριαρχίας τους.

Καταστάσεις όπως αυτή διαχειρίστηκε με αρκετό ρεαλισμό η ελληνική επαναστατική ηγεσία, επιδεικνύοντας γενικά ανοχή στις παράλληλες σχέσεις αρκετών νησιών με την οθωμανική εξουσία. Στην περίπτωση της Κάλυμνου, η ουσιαστική έλλειψη αντιπροσώπευσης στο εθνικό κέντρο και ιδίως η διαμάχη με τον έπαρχο οδήγησε αρχικά την κεντρική επαναστατική κυβέρνηση σε μια οπωσδήποτε μη τυπική αυστηρή στάση έναντι της κοινότητας, που θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί κυρίως στη διάθεση στήριξης του διορισμένου από την ίδια τοπικού διοικητή. Σύντομα η πολιτική αυτή έδωσε τη θέση της σε μια περισσότερο πραγματιστική προσέγγιση, αλλά όχι πριν αφήσει άφθονα αρχειακά ίχνη που μας επιτρέπουν να ριζούμε φως σε σχέσεις και στάσεις που διαφορετικά θα έμεναν στην αφάνεια.

SUMMARY

Sakis Dimitriadis, *An Island in Two Territories: Kalymnos between the Greek Revolution and Ottoman Rule (1824-1825)*

In early 1825, as the Greek Revolution in mainland Greece was entering a critical phase, a conflict between the island community of Kalymnos and the local prefect appointed by the central revolutionary administration escalated when the prefect reported to his superiors the secret relations between Kalymnos and the Ottoman authorities of neighbouring islands. It quickly became obvious that the community leaders of Kalymnos had sought to maintain official links with both the Greek and Ottoman administrations, effectively acknowledging the simultaneous sovereignty of both rival powers over their island. Taking into account island's location, economic profile, community politics, and limited institutional access to central revolutionary authorities to explain this seemingly paradoxical situation, this article examines the political choices of the inhabitants of Kalymnos during the Revolution as strategies for adapting to the unprecedented conditions created in the Aegean by the Greek War of Independence. In addition, the attitudes of the other two main actors involved in the episode, the local prefect and the Greek central administration, are studied, in an attempt to interpret their actions. Through the examination of this episode and the stance of Kalymnos, it is argued that the historiography on the frequent switches of allegiance by ethnic Greeks during the Revolution, which until now has focused exclusively on Roumeli and the Peloponnese, should expand to include the double loyalties of certain island communities of the Aegean.